

ตำนานคนระสังข

ห้องขจร

อ

294.30922

ด495ต

๐
๒๔๔.๓๐๙๒๒
๐๔๙๕๐๑

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

ตำนานคณะสงฆ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์

พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเหมวดี

โปรดให้พิมพ์ในงานศพ ขวัญยายแสง

๕ ๙
เมื่อขุณฺ พ.ศ. ๒๔๖๖

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ป.๐๑๗๐

๔.

S 197002

คำนำ

หนังสือตำนานคณะสงฆ์เมืองนนทบุรี
เมืองนนทบุรี พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นเรื่องตำนานคณะสงฆ์สยามตั้งแต่เดิมมา
จนถึงสมัยเมื่อแต่งหนังสือนี้ ตามที่ปรากฏประวัติกาลในหนังสือเก่า
ต่าง ๆ ที่ได้พบแลความสันนิฐานของข้าพเจ้าเอง โทษอาศรัยหลักฐานที่
ได้พบประหวัหิตเห็นโดยอัตโนมัติ หนังสือเรื่องนี้ได้เคยพิมพ์แจกครั้งแรก
เมื่องานศพ ท่านเจ้าพระยาวิชิตรวงค์วิกรม (มร.ว. คลี สัทศัน
ณกรรณ) คือเวลาที่ล่วงมาจนบัดนี้ได้ถึง ๓๐ ปี มีข้อความที่ข้าพเจ้า
ตรวจพบใหม่หรือเห็นว่าของเดิมที่ได้เรียบเรียงไว้วิปลาคืออย่าง ถึงเวลา
ที่ควรจะแก้ไขพิมพ์ใหม่อีกสักครั้ง ๑ ประจวบเวลาพระเจ้าน้องนางเธอ
พระองค์เจ้าหม่อมกิติวงศ์ พระปวโรจะบำเพ็ญพระกุศลในงานศพขรัวยาย
แสง จะใคร่ทรงพิมพ์หนังสือเป็นของประทานแจกสักเรื่อง ๑ มีรับสั่งให้
พระยาศรีนครบาลมาแจ้งความยังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร
ให้เลือกเรื่องหนังสือในหอพระสมุด ๑ ถวายสักเรื่อง ๑ ข้าพเจ้าเลือก
เรื่องตำนานคณะสงฆ์ถวายก็ชอบพระอิริยาศรย์ จึงได้แก้ไขแล้วให้
พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งที่ ๒

ในเวลานี้มีหนังสืออื่นเนื่องด้วยเรื่องสงฆ์พุทธศาสนาพิมพ์ขึ้นหลายเรื่อง
ด้วยกัน คือ ทำเนียบสมณศักดิ์สังฆราชหอพระสมุดฯ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
เรื่อง ๑ หนังสือทำเนียบการปกครองคณะสงฆ์กรมธรรมการพิมพ์ขึ้นใน
พ.ศ. ๒๔๖๖ น.เรื่อง ๑ หนังสือเรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุง
รัตนโกสินทร์ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรง

องค์การบริหารส่วนตำบล
 หอพระสมเด็จวิจิตร
 วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ.

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๖๖

สารบา^รพ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ชั้นเดิม	หน้า ๓
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งสุโขทัย	,, ๕
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา	,, ๓๒
ว่าด้วยตำแหน่งพระราชาคณะในกรุงนอกกรุงครั้งกรุงเก่า	,, ๒๔
ว่าด้วยราชทินนามคณะสงฆ์ครั้งกรุงเก่า	,, ๓๓
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงธนบุรี	,, ๔๒
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๑	,, ๔๔
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๒	,, ๔๗
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๓	,, ๕๐
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๔	,, ๕๓
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๕	,, ๕๓
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลปัจจุบัน	,, ๕๘

ตำนานคณะสงฆ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงราชานุภาพทรงนิพนธ์

เรื่องตำนานสมณวงศ์มาประยิฐานในสยามประเทศนี้ มีในหนังสือเก่าหลายเรื่อง คือ หนังสือชินกาลมาลินีของพระโพธิ์รังษี แลหนังสือตำนานโยนกของพระยาประชาภิกรจักร (แช่ม บุณนาค) เป็นต้น ข้าพเจ้าได้วินิจฉัยเรื่องนั้นไว้โดยพิสดาร ในคำอธิบายหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้นแล้ว หนังสือฉบับนี้จะกล่าวแต่เรื่องคณะสงฆ์ แลสมณศักดิ์ ตามที่ใดเคยพบในหนังสือเก่า ประกอบกับความสันนิษฐานโดยอดีตโนมัต เห็นเป็นยุติต่อไปนี้ดังนี้

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ชั้นเดิม

การปกครองคณะสงฆ์นั้น เชื่อว่าได้มีมาแล้ว แม้เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคย์เจ้ายังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ เพราะเมื่อมีผู้ศรัทธาอุปสมบทในพระพุทธศาสนามากขึ้น ก็จำเป็นต้องมีการปกครองสงฆ์วิธีหนึ่ง อย่างต่ำก็อย่างค้ำย้อยอยู่ในสำนักอาจารย์ พระอริยสาวกซึ่งเป็นศิษย์อาจารย์ของพระภิกษุสงฆ์พวกใด ก็ได้ว่ากล่าวสงฆ์พวกนั้นเป็นทำนองคณะสงฆ์ พระสาวกบุตรพระโมคคัลลานะที่ปรากฏว่าเป็นอรรคสาวกเบื้องขวาแลเบื้องซ้ายนั้น ยางทีจะเป็นด้วยท่านทั้ง ๒ นั้นค้ำย้อยหา

มากกว่าพระอริยสาวกองค์อื่น ๆ ก็จะเป็นได้ แต่ความซื่อไม่สำคัญแก่
การคณะสงฆ์ซึ่งจะแสดงในหนังสือเรื่องนี้ กล่าวไว้เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่า
การปกครองคณะสงฆ์เป็นการมีมาแล้วแต่ครั้งพระพุทธกาลเป็นแน่ เมื่อ
สมเด็จพระศาสดาจารย์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ที่ความปรากฏว่า
พระกัสสปเป็นประธานในการทำปฐมสังคายนาณเมืองราชคฤห์ ซื่อ
ควรเข้าใจได้ว่า พระกัสสปได้รับสมมติเป็นสังฆปริณายกองค์แรก
ตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานมา เมื่อสิ้นพระกัสสปแล้ว
ก็คงจะมีพระมหาเถระองค์อื่น ๆ ได้รับสมมติเป็นสังฆปริณายกต่อ ๆ กันมา
ด้วยครั้งนั้นพระพุทธศาสนายังเป็นแต่ลัทธิศาสนาอันหนึ่งซึ่งคนบางจำพวก
แลพระเจ้าแผ่นดินบางพระองค์ทรงเลื่อมใส ยังไม่ได้เป็นศาสนาซึ่งเป็น
ประธานสำหรับประเทศ อย่างเราเห็นอยู่ในสยามประเทศทุกวันนี้

ตามความที่ปรากฏมาในตำนานการตั้งศาสนา ไม่ว่าศาสนาใดใด
เมื่อผู้เป็นศาสดาล่วงไปแล้ว ต่อมาก็ชักเร็ว ความแตกต่างคง
เกิดขึ้นในหมู่สาวก แลเหตุที่แตกต่างนั้น มักจะเกิดด้วยเรื่องแปล
ความในโอวาทของศาสดา คือศาสดาให้โอวาทข้อใดข้อหนึ่งไว้ โดยย่อ
ครั้นเมื่อศาสดาล่วงไปแล้ว มามีเหตุการณ์เกิดขึ้น อันจะต้องแปล
โอวาทข้อนั้นให้เข้าใจโดยพิสดาร มีสาวกพวกหนึ่งแปลไปอย่าง ๑
สาวกอีกพวกหนึ่งแปลไปอีกอย่าง ๑ ใครเห็นด้วยข้างไหนก็ประพิศ
ตามข้างนั้น จึงเกิดแตกต่างลัทธิกันขึ้น สาวกในพระพุทธศาสนาก็มีได้
พ้นจากความแตกต่างกันเช่นกล่าวมานี้ ดังปรากฏในมูลเหตุที่ทำทุติย
สังคายนา ณเมืองเวสาลี เมื่อสมเด็จพระศาสดาจารย์เสด็จดับขันธ

ปรีณิพพานล่วงแล้วเพียง ๓๐๐ ปี พระสงฆ์ก็เกิดถ้อยทีต่างกัน ข้าพเจ้า
 เข้าใจว่า พระสงฆ์ในสมัยประเทศจะเกิดเป็นต่างพวกต่างนิกายมา
 แต่ครั้งนั้น ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงไป ๒๐๐ ปีเศษ พระ
 เจ้าอโศกกษัตริย์ในโมริยะราชวงศ์ ได้ครองมคธราช ทั้งราชธานี
 อยู่ณปาตลีบุตรมณฑลนคร มีพระเทศานาถมาก ได้ครอบครองราช
 อาณาจักรกว้างขวาง ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ปฏิญาณ
 พระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ยกพระพุทธศาสนาเป็นประธานสำหรับ
 ประเทศเป็นครั้งแรก ครั้งนั้นเมื่อพวกเขาได้เบียดเบียนพระภิกษุสงฆ์
 ใ้รับพระราชทานพระราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกเป็นสุขสำราญ จึง
 ปลอมตนเข้าบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา เพื่อแสวงหาลาภ
 สักการ (คำที่พระโฆณาจารย์เรียกว่า เกียรติยศ) ครั้นข้าพเจ้าเข้าใจ
 ว่า ที่จริงจะมีทั้งพระภิกษุที่ถ้อยทีอื่น แลพวกนักบวชในลัทธิศาสนาอื่น
 ด้วยกันทั้ง ๒ จำพวก ที่เข้าปลอมปนเป็นพวกพระภิกษุสงฆ์ซึ่งพระเจ้า
 อโศกทรงเลื่อมใส) จึงเกิดรังเกียจแตกร้างกันขึ้นในสงฆมณฑลอีก
 ครั้ง ๓ พระเจ้าอโศกต้องใช้พระเทศานาถแห่งพระราชามหากษัตริย์
 กำจัดหมู่เกียรติยศออกเสียจากสงฆมณฑลที่อยู่พระราชอาณาเขต
 ของพระเจ้าอโศก แล้วทรงอาราธนาพระโมคคัลลิตตเถระให้เป็น
 ประธานพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์กำหนดตบสังคายนาที่เมืองปาตลีบุตร เมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๖ วางระเบียบขรรณวินัยให้รวมลงเป็นลัทธิอย่างเดียว สงฆ
 มณฑลจึงได้ประคองฐานเรียบร้อยสืบต่อตลอดกาลช้านั้น แต่ประเทศ
 จีนเคยไม่ได้อยู่ในราชอาณาจักรของพระเจ้าอโศกทั้งหมด ข้าพเจ้า

เข้าใจว่าพวกพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเหล่านี้ถือลัทธิอื่น ที่ไม่นิยม
 ยอมประเพณีตามลัทธิของสงฆ์มณฑลที่พระเจ้าอโศกทรงอุปการะ จะยัง
 มีไม่หมดเชื่อในคราวทำตบิยสังคายนานั้น แม้การที่พวกเค้ายึดเข้า
 ปลอมบวชก็น่าจะยังมีต่อมา จะจำเป็นต้องอาศัยพระราชาณาปของ
 พระเจ้าอโศกช่วยป้องกัน สงฆ์มณฑลให้พ้นจากความเศร้าหมองด้วย
 เหตุนี้กล่าวมาแล้วอยู่นี้เอง ๆ การปกครองคณะสงฆ์ในประเทศที่
 พระพุทธศาสนาเป็นประธาน จึงต้องอาศัยอำนาจพระราชาณาจักร
 อุดหนุนแต่นั้นเป็นเดิมมา

เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย มีพระภิกษุสงฆ์บริษัท
 ออกมาประคิยฐานถึงนานาประเทศ ความจำเป็นต้องการพระราชา
 ณาปของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกในประเทศนั้น ๆ เกอ
 กุลแก่การปกครองคณะสงฆ์ยังมีมากขึ้น แม้ด้วยเหตุ ๒ ประการเป็น
 อย่างน้อย คือ ประการที่ ๑ ที่ชนบิรรมนิยมบ้านเมืองแลอิทธิยาศรัย
 ใจคอผู้คนในนานาประเทศซึ่งพระพุทธศาสนาไปประคิยฐานนั้น ย่อมผิด
 กับในมอญประเทศ ที่พระพุทธองค์ทรงประคิยฐานสงฆ์บริษัท ประการ
 ที่ ๒ พระภิกษุสงฆ์ซึ่งไปจากประเทศอื่น ตั้งแต่นั้นแต่พระมหาเถระชาว
 มอญประเทศ เช่น พระมหินทรเถระ ซึ่งเชิญพระพุทธศาสนาไป
 ประคิยฐานในลังกาทวีปกัฏี พระโสณ พระอตุร ซึ่งเชิญพระพุทธศาสนา
 มาประคิยฐานในสยามประเทศนี้กัฏี หรือแม้ในชั้นหลังลงมา เมื่อชน
 ชาวประเทศไทย เขมร มอญ พม่า แลลังกาทวีป นับถือพระพุทธ
 ศาสนามันคง มีพระสงฆ์บริษัทเกิดขึ้นในประเทศเหล่านี้แลไปมาถึงกัน

นั่นก็คือ คนที่เป็นชาวเมืองต่างประเทศกัน ถึงจะถือศาสนาเดียวกัน
ความจริงก็เป็นชาวต่างชาติต่างภาษา มีความนิยมแลความคุ้นเคย
ขนบธรรมเนียมต่างกัน การปกครองสงฆมณฑลที่มาประดิษฐานตาม
นานาประเทศ จำต้องอนุโลมตามแบบแผนประเพณี ซึ่งนิยมกันหรือ
เท่าที่อาจจะเป็นได้ในต่างประเทศที่พระพุทธศาสนาไปประดิษฐานนั้น
เชื่อได้ว่าเหมือนกันหมดทั้งประเทศสยาม กัมพูชา พม่า รามัญ แล
สิงห์ทวีป การปกครองคณะสงฆ์จึงต้องเนื่องด้วยราชการแผ่นดิน
ตั้งแต่การวางแบบแผนปกครองคณะสงฆ์ ตลอดจนตั้งสังฆนายกให้มี
สมณศักดิ์ ให้การฝ่ายพระพุทธจักร แลพระราชอาณาจักรเป็นไปโดย
สวทักด้วยกัน พระพุทธศาสนาจึงประดิษฐานมั่นคงสืบมาในประเทศนั้น ๆ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงสุโขทัย

สมณศักดิ์ในสยามประเทศที่ได้พบหลักฐานเป็นเก่าก่อนที่สุดมีใน
ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๓
ในราชวงศ์พระร่วง ครองกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี จาฤกไว้เมื่อราว
พ.ศ. ๑๘๓๕ ว่าที่พระนครสุโขทัย มีสังฆราช มีขุครู มีมหาเถระแล
มีเถระ สังฆราชเห็นจะเป็นตำแหน่งสังฆนายกชั้นสูงสุด ตำแหน่งขุครู
ตรงกับที่เราเรียกว่าพระครูทุกวันนี้ เป็นตำแหน่งสังฆนายกของลงมา
จากสังฆราช แต่มหาเถระแลเถระที่กล่าวในศิลาจารึกนั้น เห็นจะเป็น
แต่หมายความว่า พระภิกษุซึ่งมีพรรษาอายุแลทรงคุณธรรมในทางพระ
ศาสนาเป็นมหาเถระแลเถระตามพระวินัยบัญญัติ มิใช่เป็นสมณศักดิ์
ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง

เหตุใดจึงเรียกตำแหน่งสังฆนายกว่า สังฆราช ว่าปุ่ครู ชื่อนี้
มีเหตุที่จะพึงสันนิษฐานได้ด้วยศัพทพราหมณ์ ซึ่งปรากฏว่ามีปุ่ครูเป็นพระ
ราชครู แลพระครู (ในครั้งนั้นเห็นจะยังเรียกว่าปุ่ครู อย่างศิลาจารึก)
ด้วยพราหมณ์เป็นผู้สั่งสอนแบบแผนประเพณีข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร
ตั้งแต่เมื่อครั้งขอมยังเป็นใหญ่ในประเทศนั้น เมื่อไทยได้มาปกครอง
สยามประเทศ ลงมาตั้งราชธานีที่พระนครสุโขทัย เชื่อได้ว่าคติ
พราหมณ์มีมั่นคงในที่นั้นมาแต่ก่อนแล้ว เมื่อมีพระภิกษุสงฆ์ในพระ
พุทธศาสนามากขึ้น พระเจ้าแผ่นดินทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา
ทรงพระราชดำริให้เห็นสมควรจะต้องยกย่องให้สังฆนายกมีศักดิ์
ข้าพเจ้าเข้าใจว่า คงจะเอาศัพทพราหมณ์มาเทียบทั้งสังฆนายกกับสังฆราช
แลปุ่ครูโดยอันเดียวกัน ตำแหน่งพระสังฆราชที่ไม่เรียกว่า พระราชครู
จะเป็นเพราะเหตุที่พระภิกษุสงฆ์เป็นผู้สอนแต่ธรรมวินัยฝ่ายพระศาสนา
ไม่ได้เป็นข้าเฝ้ารับราชการเหมือนกับพราหมณ์ สังฆนายกมีหน้าที่
แต่บังคับบัญชาว่ากล่าวพระภิกษุสงฆ์ปฏิบัติ จึงเรียกว่า สังฆราช ทางที่
จะเกามูลเหตุที่เรียกสังฆนายกว่า พระสังฆราช แลปุ่ครู ข้าพเจ้าคิด
เห็นแต่ทางเดียวเท่านั้น

ในประเทศสยาม เมื่อพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี เห็นจะมี
พระสังฆราชกว่าองค์เดียว ด้วยวิธีปกครองพระราชอาณาจักรในครั้งนั้น
หัวเมืองใหญ่ที่ห่างไกลราชธานี เป็นเมืองประเทศราชโดยมาก แม้
เมืองที่อยู่ใกล้ราชธานี ที่ไปเมืองใหญ่ก็ตั้งเจ้านายในราชวงศ์ออกไป
ครองอย่างท่านองเจ้าประเทศราช เมืองใหญ่เมือง ๑ น่าจะมีพระสังฆราช

องค์ ๑ เป็นสังฆปริณายกของสงฆ์วิภิกขุตลอดเขตเมืองนั้น ความที่กล่าวข่อนมีเค้าเงื่อนปรากฏในทำเนียบชั้นหลังยังเรียกเจ้าคณะเมืองว่า พระสังฆราชาอยู่หลายเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พึงทรงเปลี่ยนเป็นสังฆปาโมกข์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ แต่ส่วนตำแหน่งผู้นั้นเปลี่ยนเรียกเป็นพระครูแต่ในครั้งสุโขทัย ก็จะมีปรากฏต่อไปข้างหน้า เชื่อกันได้ว่า ตำแหน่งพระครูเป็นตำแหน่งสังฆนายก รองแต่สังฆราชลงมา เมืองใหญ่มีเมืองละหลาย ๆ องค์ ถ้าเป็นเมืองน้อย สังฆปริณายกก็มีสมณศักดิ์เป็นแต่เพียงพระ

ฝ่ายคฤหัสถ์ซึ่งลัทธิเขาก็มีสมณศักดิ์เป็น ๒ ชั้น ชั้นสูงเรียกมหาสวามี ชั้นรองลงมาเรียก สวามี มิได้เรียกว่า สังฆราช แล้วยุคอย่างในประเทศไทย ข้าพเจ้าเข้าใจว่า สมณศักดิ์อย่างลังกาก็ตรงกับสยามประเทศในสมัยเดียวกันนั้น เพราะมีพยานปรากฏในศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชา (ลิไทย) ซึ่งเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าขุนรามคำแหง ได้เสวยราชย์ ณ กรุงสุโขทัย ภายหลังพระเจ้าขุนรามคำแหงประมาณ ๗๐ ปีเศษ ว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๔ ได้โปรดให้ราชบุตรไปอาราธนา “พระมหาสวามีสังฆราช” มาแต่ลังกาที่ปกครองที่ใช้ศัพท์มหาสวามีกับสังฆราชควบกันเช่นนั้น ทำให้เห็นได้ว่าเทียบ ๒ ตำแหน่งนั้นตรงกัน การปกครองคณะสงฆ์ครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกได้ความเพียงเท่านั้น แต่มีในหนังสือพงศาวดารเหนืออีกแห่ง ๑ ว่าในครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานีนั้น จักรเยี่ยงการปกครองคณะสงฆ์เป็นฝ่ายขวฝ่าย ๑ ฝ่ายซ้ายฝ่าย ๑ และมีราชทินนามสำหรับสังฆนายก ดังนี้

ฝ่ายขวา

พระสังฆราชา	อยู่วัดมหาธาตุ
พระครูธรรมไตรโลก	อยู่วัดเขาอินทรแก้ว
พระครูยาโชค	อยู่วัดขุขยานใหญ่
พระครูธรรมเสนา	อยู่วัดไหนไม่ปรากฏ

ฝ่ายซ้าย

พระครูธรรมราชา	อยู่วัดไตรภูมิป่าแก้ว (ชื่อป่าแก้ว เห็นจะเต็มเข้าในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี)
----------------	--

พระครูญาณไตรโลก	อยู่วัดไหนไม่ปรากฏ
พระครูญาณสิทธิ	อยู่วัดไหนไม่ปรากฏ

ทำเนียบคณะสงฆ์ที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารเห็นดังนี้ อาจจะเป็นการซึ่งเกิดขึ้นในครั้งพระมหาธรรมราชา (ลิไทย) ถ้าจริงดังนี้ เห็นได้ว่าในชั้นหลังลงมาวิปการของคณะสงฆ์ครั้งสุโขทัย แปรลกกว่าเดิม ๒ อย่าง คือ แยกการปกครองออกเป็น ๒ คณะอย่าง ๑ เกิดประเพณีมีราชทินนามที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งส่งหมายยกขึ้นอีกอย่าง ๑ ทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นต้นเค้าของลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งมีสืบมาในสยามประเทศจนตรายเท่าทุกวันนี้

ตามเค้าเงื่อนที่ได้พบหนังสือพงศาวดารรามัญ แลพงศาวดารไทยฝ่ายเหนือ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า มูลเหตุที่แบ่งพระสงฆ์เป็นฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายครั้งกรุงสุโขทัยนั้น น่าจะเป็นด้วยเรื่องมีพระสงฆ์ต่างนิกาย

กันเกิดขึ้น คือ ในสยามประเทศนี้มีพระสงฆ์อยู่แล้วแต่เดิมพวก ๓
 แลมีพระสงฆ์ซึ่งออกไปบวชแปลงที่เมืองลังกา รัชชัตถิลังกาวงศเจ้า
 มาอุปสมบทแพร่หลายขึ้นอีกพวก ๓ จึงเกิดเป็น ๒ คณะ พวกพระสงฆ์
 ลังกาที่เข้ามาครั้งนั้น เห็นจะเป็นพวกอริยวาสีซึ่งนิยมน้อยในที่สงัด ไม่
 พอใจที่จะเข้ามาอยู่ในบ้านเมืองอย่างพระสงฆ์นิคายเดิม จึงปรากฏใน
 คิลานาฎกว่า พระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองพระนครสุโขทัย ทรงจัดให้
 พระมหาสวามีสังฆราชที่มาจากลังกา อยู่ณอริยญิกประเทศ คือ
 อัมพวันาราม วัดสวนมะม่วงนอกพระนคร การแบ่งคณะสงฆ์ออก
 เป็น ๒ คณะครั้งนั้น น่าจะเอาพระในพระศาสนาทั้งเป็นหลักจัดเป็นคณะ
 ความวาสี หมายความว่า พระภิกษุสงฆ์เล่าเรียนคันถธุระ ซึ่งอยู่ตาม
 อารามในบ้านเมืองเป็นปรกติกคณะ ๓ คณะนี้คงจะเป็นพระสงฆ์นิคาย
 เดิมโดยมาก อีกพวก ๓ จัดเป็นคณะอริยวาสี หมายความว่าพระสงฆ์
 ที่นิยมน้อยตามป่าตามเขาอันเป็นที่สงัดเป็นปรกติ คือ พระสงฆ์ซึ่ง
 เล่าเรียนวิปัสสนาธุระคณะ ๓ พวกพระที่มาจากลังกา คงจะอยู่ในพวก
 อริยวาสีนี้โดยมาก แม้จะเรียกหรือจะเรียกกันโดยสามัญว่า คณะ
 ความวาสีคณะอริยวาสี ผู้เรียกผู้ใดไม่เข้าใจซึ่มทราบได้ก็ จึงเรียก
 อย่างง่าย ๆ ว่า คณะฝ่ายขวา คณะฝ่ายซ้าย อนโลมตามชื่อที่จัด
 หมวคกรมในราชการ ความที่ข้าพเจ้ากล่าวมาในข้อนี้ กล่าวโดยเห็น
 หลักฐาน ที่คณะสงฆ์เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ยังเรียก
 คณะความวาสีคณะ ๓ คณะอริยวาสีคณะ ๓ ตลอดมา แลที่พระญาณ

ไทรโลกซึ่งเป็นพระครูเจ้าคณะรองฝ่ายซ้ายในทำเนียบสุโขทัย ก็ยัง
เป็นตำแหน่งพระราชอาคันตุกะเจ้าคณะรองฝ่ายอริยวาที ปรากฏอยู่ใน
ทำเนียบ ครั้นกรุงเก่า

ส่วนข้อที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งราชทินนามพระราชนามเป็นสมณ
ศักดิ์นั้น ในหนังสือชั้นกรุงเก่าที่ข้าพเจ้าได้ตรวจพบ เห็นประเพณี
นับทุกประเทศที่พระพุทธศาสนาเป็นประธาน เข้าใจว่าลังกาจะเริ่มวิ
ประเพณีขึ้นก่อน เพราะเรื่องราชทินนามสมณศักดิ์ในสยามประเทศ
เพิ่งมีขึ้นในครั้งสุโขทัยตอนปลาย ในเวลานั้นกำลังนิยมแบบแผน
แลลัทธิสงฆ์อย่างลังกา น่าจะถ่ายแบบทั้งราชทินนามสมณศักดิ์มา
จากประเพณีในลังกาที่ปักษ์

ประเพณีทั้งราชทินนามพระภิกษุสงฆ์ในลังกาที่ปักษ์ ปรากฏแบบ
อย่างกล่าวไว้ในหนังสือรามัญสมณวงศ์ อันควรนำมาสาธกไว้ในที่
นี้คือเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ๑๓๗ พ.ศ. ๒๓๐๘ (ทรงในรัชกาลสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีที่ ๒ ครองกรุงศรีอยุธยา) พระเจ้ารามาธิบดี (พระองค์
ที่เรียกในหนังสือราชาธิราชว่า พระเจ้าศรีสาธกยวงศ์ธรรมเจดีย์) กรุง
หงสาวดีมีพระราชประสงค์จะรวมพระสงฆ์ในรามัญประเทศ ซึ่งแตกต่าง
ลัทธิกันอยู่เป็นหลายพวก ให้เป็นนิกายอันเดียวกัน จึงส่งพระเถระ
เมืองหงสาวดีออกไปขอขบเพลิงที่เมืองลังกา เมื่อพระเจ้าภูวเนกพาหุ
พระเจ้ากรุงลังกาทรงจัดการให้พระเถระมอญเหล่านั้น ใ้ขบเพลิง
สมปรารถนาเสร็จแล้ว มีรับสั่งให้นิมนต์เข้าไปรับพระราชทานอาหาร
บิณฑบาตในพระราชวัง เมื่อทรงประเคนไทยธรรมเสร็จแล้ว มีรับสั่ง

แก่พระเถระเหล่านั้นว่า การที่พระราชทานเครื่องไทยธรรมต่าง ๆ
 ถึงจะมากมายเท่าใด ก็จะไม่ปรากฏพระเกียรติยศถาวรเท่าพระราช
 ทานนามขัณฐิณี เพราะไทยธรรมทั้งหลายย่อมอาจจะกระจัดพลัดพราย
 หายสูญไปได้ แต่ส่วนราชทินนามนั้นย่อมจะปรากฏถาวรอยู่จนตลอด
 อายุขัยของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งหลาย มีรัชสังคินแล้วจึงพระราชทานราช
 ทินนามแก่พระมอญที่ไปแปลง ๒๒ รูป คือทั้งพระโมคคัลลานะเถระให้
 มีนามว่า พระสิริสังฆโพธิสามิ พระมหาสิวลีเถระ ให้มีนามว่า
 พระติโลกคุรสามิ เป็นต้น ความข้อนี้ทำให้เห็นได้ว่า ในลังกาเข
 คงมีพระเพด็จราชทินนามสมณศักดิ์มาก่อนหน้านั้นแล้ว ในหนังสือ
 รามัญสมณวงศ์นั้น ยังมีเนื้อความอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อพระเถระมอญ
 ทั้งหลายที่ไปแปลงกลับมาถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้ารามายิตที่มีรัชสังจะ
 ให้บวชแปลงพระภิกษุในเมืองหงสาวดีต่อไป ท่านพวกพระที่ไปแปลงมา
 จากลังกาถวายพระพรว่า เมื่อจะบวชแปลงนั้นพระสงฆ์ลังกาได้บังคับ
 ให้สึกเป็นคฤหัสถ์เสียก่อน แล้วจึงให้บวชฉนัยพรรษาใหม่ จะเป็น
 อุปัชฌายะยังไม่ได้ พระเจ้าหงสาวดีจึงทรงสืบแสวงหาพระเถระที่จะเป็น
 พระอุปัชฌายะ ได้ทรงทราบว่าพระมหาเถระชื่อพระสุวรรณโสภณ
 (น่าจะแปลว่า “ทองดี” ถ้าเช่นนั้นเป็นไทย) ได้ไปแปลงมาจาก
 ลังกาแต่ก่อนนั้น อยู่ในเมืองหงสาวดีรูป ๑ จึงมีรัชสังให้นิมนต์มาถาม
 พระสุวรรณโสภณถวายพระพรว่า ได้ออกไปแปลงในอตกกเขปสีมาณ
 มหาชาติสระที่เมืองชื่อว่ากลัมพู (เห็นจะเป็นที่เมืองโกลัมโบ) ในลังกา
 ทวีป พระมหาสังฆราชองค์เก่า ชื่อว่า วันรัตนมหาเถระ เป็นพระ

อุปัชฌายะ พระวิชัยพาหุสังฆมราชย์คนี้ แต่ยังเป็นพระราหุลภักตเถระ เป็น
พระกรรมวาจาจารย์ อุปสมบทมาได้ ๒๖ พรรษา พระเจ้าหงสาวดีจึงทรง
ตั้งพระสุวรรณโสภณให้เป็นพระกัลยาณิกิสมหาเถระ แลให้เป็นผู้
อุปัชฌายะบวชแปลงพระภิกษุในเมืองหงสาวดีต่อมา เมื่อความที่กล่าว
มานี้ เป็นอันเห็นได้ว่า ประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานราชทินนาม
ในสมณศักดิ์ มีมาแล้วในลังกาทวีปช้านาน แม้ในรามัญประเทศ
ก็ไปเอาเยี่ยงอย่างมาแต่ลังกา แลยังได้พบในหนังสือตำนานโยนกอีก
แห่ง ๓ ว่า เมื่อพระเจ้ากือนาเป็นพระเจ้านครเชียงใหม่ เมื่อราว
จุลศักราช ๗๒๙ พ.ศ. ๑๘๓๐ (ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓
ครองกรุงศรีอยุธยา) ทรงเลื่อมใสในพระมหาสมณเถระชาวเมือง
สุโขทัย พระเจ้ากือนาพระราชทานอุษยภาณิกให้เป็นผู้เป็นพระมหาสวามี
(ตามแบบลังกา) มีราชทินนามปรากฏว่า พระมหาสมณบุพัติน
มหาสวามี ดังนี้ จึงกล่าวว่าประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทาน
ราชทินนามในสมณศักดิ์ มีมาแต่โบราณทุกประเทศที่เลื่อมใสใน
พระพุทธศาสนาดังกล่าวมาแล้ว

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา

เมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี การปกครองคณะสงฆ์
แลสมณศักดิ์ในกรุงศรีอยุธยาชั้นนั้นจะเป็นอย่างไร ยังไม่พบหลักฐาน
แน่ชัดว่าเจ้าเข้าใจว่าชั้นแรกแบบแผนก็เห็นจะคล้าย ๆ กันกับสุโขทัย คือ
เป็นคณะคามวาสีคณะ ๓ คณะธรรวาสีคณะ ๓ แต่เชื่อได้ว่าความ
เลื่อมใสในพระสงฆ์ลังการวมทั้งเจริญแพร่หลายมาโดยลำดับ พระภิกษุ
สงฆ์ในภายหลังคงจะมีนัยลงทุกที มีเนื้อความปรากฏในหนังสือตำนาน

โยนกว่า เมื่อราชบัลลังก์จักราช ๗๖๕ พ.ศ. ๑๙๐๕ (ทรงในสมัย
 เมื่อสมเด็จพระอินทราชาธิราชที่ ๑ ครองสมบัติ) มีพระภิกษุสงฆ์ทาง
 ประเทศนั้นหมู่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นพระนิกายเดิม เป็นพระมหา
 เถระชาวเมืองเชียงใหม่ ๗ รูป ชื่อ พระธรรมคัมภีร์ ๑ พระเมธังกร ๑
 พระญาณมงคล ๑ พระศีลวงค์ ๑ พระสารีบุตร ๑ พระรัตนกร ๑ พระ
 พุทธสาคร ๑ เป็นพระมหาเถระชาวกรุงศรีอยุธยา ๒ รูป ชื่อพระ
 พรหมมุนี ๑ พระโสมเถระ ๑ เป็นพระมหาเถระชาวกรุงกัมพูชา ชื่อ
 พระญาณสิทธิรูป ๑ กับภิกษุบริษัทเป็นอันมากพากันออกไปเมืองลังกา
 ไปอุปสมบทแปลงเป็นสิงห์พนักาย หนีตกกเขปสีมาแม่น้ำกลยาณี
 ในสำนักพระวันรัตนมหาเถระ เมื่อฉวันเสาร์ขึ้นสิบสองค่ำเดือนแปด
 อุตสาธา ปีมะโรงจุลศักราช ๗๘๖ พ.ศ. ๑๙๐๗ แล้วศึกษาธรรมวินัย
 อยู่ในลังกาทวีปหลายปี เมื่อกลับมาได้นิมนต์พระมหาเถระชาวลังกามา
 ด้วย ๒ รูป ชื่อพระมหาวิกรมพาหุรูป ๑ พระอุดมปัญญารูป ๑ มาขึ้นที่
 กรุงศรีอยุธยา ก่อน แล้วแยกย้ายกันไปเที่ยวตั้งนิกายลังกาขึ้นอีก
 นิกาย ๑ ตั้งนี้ พิจารณาความประกอบกับทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่า
 ที่ไต่พบในชั้นหลัง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระสงฆ์พวกที่ออกไปแปลงมา
 ใหม่ เห็นจะปฏิบัติเคร่งครัดยิ่งขึ้นไปกว่าพระสงฆ์ในพื้นเมืองที่ได้
 แปลงเป็นนิกายลังกาวงศ์มาแต่ก่อน เมื่อกลับเข้ามาถึงประเทศเดิม
 ทำให้คนทั้งหลายเกิดความเลื่อมใสศรัทธามาก แม้แต่ที่สมเด็จพระ
 พระบรมไตรโลกนาถเสด็จออกทรงผนวช ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเกี่ยว
 แก่พระสงฆ์นิกายที่ไปแปลงมาใหม่นี้ ศักดิ์ราชไม้ม่างไกลกันนัก

ว่าโดยย่อ พระสงฆ์ไทยได้คุ้นเคยสนิทสนมกับพระสงฆ์ลังกา เมื่อแรกรัชลัทธิพระสงฆ์ลังกาเข้ามาในครั้งกรุงสุโขทัย แล้วเห็นท่านน้อยไปเสียคราว ๑ มีพระสงฆ์ไทยพวกนี้ไปรัชลัทธิลังกาเข้ามาใหม่อีก จึงเคร่งครัดแข็งแรงขึ้นอีกคราว ๑ พระสงฆ์นิายที่เข้ามาใหม่นี้พิจารณาความหลักฐาน ที่ได้พบในพงศาวดารแลในทำเนียบข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นพระสงฆ์ซึ่งเรียกว่าคณะป่าแก้ว ทำเนียบในกรุงชื่อนี้ จะเห็นได้ชื่อว่าสมเด็จพระวันรัตน์อยู่วัดป่าแก้ว คือวัดคณะป่าแก้ว ดังเช่นที่เรียกในทำเนียบสุโขทัยว่า วัดไตรภูมิป่าแก้ว ซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่า จะเรียกชั้นที่หลัง ได้ชื่อวัดไตรภูมิ ครั้นพวกคณะป่าแก้วไปตั้งจึงเรียกว่า วัดไตรภูมิคณะป่าแก้ว ความที่กล่าวชื่อนี้มีหลักฐาน ด้วยข้าพเจ้าได้พบหนังสือครั้งกรุงเก่าที่เมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุงหลายฉบับ ในบรรดาหนังสือที่มีอายุชั้ชือวัด เขียนชื่อคณะป่าแก้วไว้ท้ายชื่อวัดทุกฉบับ ดังเช่นวัดเขียนคณะป่าแก้ว วัดสระท้งคณะป่าแก้ว เป็นต้น คำว่า ป่าแก้ว เป็นภาษาไทย แปลมาจากคำ วันรัตน์ ภาษามคธ เป็นแน่ไม่มีที่สงสัย ในหนังสือรามัญสมณวงศ์ เมื่อกล่าวถึงชื่อพระมหาเถระที่เป็นสังฆนายกในลังกา ก็เขียนว่า พระวันรัตนมหาเถระทุกแห่ง มิได้เขียนว่า วันรัตะ เรื่องนามพระวันรัตน์ ข้าพเจ้าจะอธิบายต่อไปข้างหน้า ในต้นจะลงเนื้อเห็นเป็นยุติแต่ว่า เมื่อพระสงฆ์ทางประเทศนี้ออกไปแปลงคราวหลัง จึงไปได้นามวันรัตนนี้เข้ามาแปลเป็นภาษาไทยว่า คณะป่าแก้ว คณะสงฆ์ในกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่มีพวกนิายป่าแก้วเข้ามาจึงเกิดเป็น ๓ คณะ คือ คณะเดิมคงตามแบบแผน

ข้างสุโขทัย เรียกว่าคามวาสีคณะ ๑ อริยวาสีคณะ ๑ จัดการปกครอง
 พระสงฆ์คณะป่าแก้วแยกออกเป็นคณะ ๑ ต่างหาก เรียกว่าคณะคาม
 วาสีฝ่ายขวา ทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่า ซึ่งปรากฏมาถึงกรุง
 รัตนโกสินทร์ จึงปรากฏเป็น ๓ คณะ แลเรียงลำดับกันชอยกลดังนี้
 คือ (๑) คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย (๒) คณะอริยวาสี แล (๓) คณะ
 คามวาสีฝ่ายขวา เห็นได้โดยลำดับในทำเนียบดังนี้ ว่าคณะคามวาสี
 ฝ่ายขวาคงจะเป็นคณะตั้งขึ้นทีหลัง แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร
 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระเมื่อ
 รัชกาลที่ ๔ ท่านจะได้ทรงพบหลักฐานอันใด ข้าพเจ้ายังไม่ทราบ ท่าน
 ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนั้นว่า มูลเหตุที่จะ
 แยกคณะสงฆ์เป็น ๒ คณะ เกิดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา
 ธิราช เมื่อราวรัชกาลจุลศักราช ๙๔๖ พ.ศ. ๒๑๒๗ ว่าในครั้งนั้นพระเจ้า
 หงสาวดีไชยสิงห์ หรือที่เรียกอีกพระนาม ๑ ว่านันทราชา เห็นสมเด็จพระ
 พระนเรศวรเข้มแข็งในการสงคราม เกรงจะชักนำให้เมืองไทยเป็น
 ข้าศึกขึ้น จึงฉวยให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปเมืองหงสาวดี ให้พระยา
 เกียรติ พระยาพราหม เป็นใส่ศัสตราวุธเสด็จสมเด็จพระนเรศวรที่
 เมืองแครง แลแต่งกองทัพมาข่มขู่กักทางไว้ หวังจะทำร้ายสมเด็จพระ
 นเรศวรเวลายกขึ้นไปไม่ให้ทันพระองค์ พระยาเกียรติ พระยาพราหม
 เอาความลับมาแจ้งต่อพระมหาเถรคันฉ่องผู้เป็นอาจารย์ของตนที่เมือง
 แครง พระมหาเถรคันฉ่องเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรจะเป็นอันตรายโดย
 หาคความผิดมิได้ มีความสงสาร จึงมาทูลความให้ทรงทราบ สมเด็จพระ

พระนเรศวรน้อยพระหลุดภัยที่พระเจ้าหงสาวดีทำทรมานไว้ จึงประกาศ
 ทำสงครามกับกรุงหงสาวดีที่ในเมืองแครงนั้น แล้วทรงปรารภถึงพระ
 มหาเถรคันฉ่อง แลพระยาเกียรติ พระยาพราหมณ์ โดยทรงพระราชดำริห์
 เห็นว่า ถ้าอยู่ต่อไปในพระราชอาณาจักรของพระเจ้าหงสาวดี ก็จะไม่
 พ้นราชภัย จึงทรงชักชวนให้เข้ามาอยู่เสียในกรุงศรีอยุธยา พระมหา
 เถรคันฉ่องแลพระยาเกียรติ พระยาพราหมณ์ เห็นชอบตามพระราชบริหาร
 จึงอพยพญาติโยมแลสมัครพรรคพวกตามเสด็จ สมเด็จพระนเรศวรเข้ามา
 กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงระลึกถึงคุณูปการ
 ซึ่งพระมหาเถรคันฉ่องได้ช่วยแก้ไขให้พระราชโอรสพ้นภัยอันตราย จึง
 ทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ครองวัดมหาธาตุ
 มีราชทินนามว่า สมเด็จพระอริยวงศญาณ ครั้นนั้นจึงแบ่งคณะสงฆ์ออก
 เป็น ๒ คณะ เรียกว่าคณะเหนือ ให้ขึ้นในสมเด็จพระอริยวงศญาณคณะ ๑
 เรียกว่าคณะใต้ ให้ขึ้นในสมเด็จพระวันรัตน์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราช
 เกิมคณะ ๑ ขอนข้าพเจ้าได้กราบทูลหรือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีรับสั่งว่า ทรงพิจารณาเห็นเหตุ
 หลายประการ ซึ่งทรงพระดำริห์ว่าความจริงจะไม่เป็นอย่างที่กล่าวใน
 หนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะพระมหาเถรคันฉ่องนั้นเป็นมอญนอก
 ซึ่งคนไทยไม่ได้ แลไม่รู้จักขนบธรรมเนียมไทย ถึงจะมีคุณูปการแก่
 สมเด็จพระนเรศวรสักเพียงไร ซึ่งว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชา
 จะทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เป็นประธานแก่สงฆ์วิภิกขุทั่วไป
 หรือแม้จะเป็นแต่เพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ก็ยังค้ำยัญชาการไม่ได้
 ไม่ต้องช่วยกล่าวไปถึงว่า อาจจะเป็นเหตุฝ่าฝืนความนิยมของพระสงฆ์

ไทยทั่วไป อนึ่งถ้าจะเทียบด้วยชนบทรรมนิยมฝ่ายพระราชอาณาจักร
ครั้งกรุงเก่า ตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร การที่ต่างชาติ
ต่างประเทศเป็นชนนาง ยกตัวอย่าง เช่นพระยาเกียรติ พระยาพราหมณ์ซึ่ง
ตามเสด็จสมเด็จพระนเรศวรมาด้วยในคราวนั้นเอง ก็ให้เป็นแต่หัวหน้า
ว่ากล่าวแต่พวกมอญที่ร่วมชาติแลภาษาของตน ทั้งแยกเป็นพระยาฯ ฟา
ก็ว่าแต่พวกแขก ทั้งยังเป็นเอกยาเสนาพิมุข ก็ว่าแต่พวกยูน ทั้งจีน
เป็นมโหรีก็ว่าแต่ส่วนพวกจีน ชาวต่างประเทศได้เป็นชนนางผู้ใหญ่
ในตำแหน่งสูง มีแต่เจ้าพระยาวิชเยนทร์ ได้ว่าที่สมุหนายกคนเดียว
เรื่องของเจ้าพระยาวิชเยนทร์ก็ปรากฏชัดว่า ได้เข้ามาอยู่เมืองไทย
ช้านาน รัชกาลเลขชนบทรรมนิยมไทยซัดเจน เป็นชนนางตำแหน่ง
ตำแหน่งไปโดยลำดับที่สุดจึงได้ว่าที่สมุหนายก ไม่ได้ตั้งแต่แรกเมื่อยัง
ไม่รู้รัชกาลเลขชนบทรรมนิยม อีกประการ ๑ ทรงพระดำริเห็นว่านาม
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พิจารณาโดยทางภาษาเห็นเป็นนามใหม่
น่าจะฟังมีในชั้นหลังลงมา ไม่ถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
ชื่อที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องเป็นพระ
ราชาคณะนั้น เชื่อได้ว่าเป็นความจริงเป็นแน่ แต่อย่างสูงก็เห็นจะเป็น
เพียงเจ้าคณะมอญ อย่างพระสเมธารักษ์ ไม่กว่านั้น จะเป็นเพราะเหตุ
ที่ปรากฏว่า โปรดให้ไปอยู่วัดพระมหาธาตุ ๆ เป็นที่สถิตยของสมเด็จพระ
พระสังฆราช จึงพาให้เข้าใจไปว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
ตั้งพระมหาเถรคันฉ่องเป็นสมเด็จพระสังฆราช ว่าคณะเหนือ

ข้าพเจ้าเห็นว่าพระกระแสน้ำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงในเรื่องนี้ ประกอบด้วยหลักฐานสม
เหตุผล ความจริงเห็นจะเป็นเช่นทรงพระดำริห์ แลยังเห็นต่อไปว่า
ที่ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ว่าแย่งคณะสงฆ์เป็น
คณะเหนือคณะใต้ เมื่อครั้งพระมหาเถรคันฉ่องเข้ามานั้น กุฬาทักจะผิด
อีก ด้วยทำเนียบสมณศักดิ์กรุงเก่า แม้ในชั้นหลังที่เกียวยังเรียกคณะ
คามวาสี อรัญวาสี มิได้เรียกว่าคณะเหนือคณะใต้ ที่มาจักเป็นคณะ
เหนือคณะใต้ ยางที่มีเค้ามูลมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่น่าจะมาเรียกกัน
ในชั้นกรุงธนบุรี หรือกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง ด้วยเหตุผลที่จะอธิบาย
ต่อไปข้างหน้า

ส่วนตำแหน่งสังฆนายกในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ถ้า
พิเคราะห์ตามเค้าเงื่อนในการทำเนียบที่ยังปรากฏสืบต่อมา ข้าพเจ้าเข้าใจว่า
ผิดกับครั้งสุโขทัยที่มาจักเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต่ำเป็นพระครู ถัดขึ้นไป
เป็นสังฆราช ๒ ชั้นนี้คงตามแบบอย่างครั้งสุโขทัย แต่ตั้งเพิ่มขึ้นอีก
ชั้น ๑ ซึ่งเป็นสมณศักดิ์สูงสุด เรียกว่า “สมเด็จพระสังฆราช”

คำแลยศที่เรียกว่า “สมเด็จพระ” เราเอามาจากเขมรเป็นแน่
หนังสือที่แต่งครั้งสุโขทัยไม่ได้พบใช้คำว่าสมเด็จในที่ใด ๆ เลย แม้
พระนามพระเจ้าแผ่นดิน ก็ไม่ได้ขึ้นคำว่า “สมเด็จ” ฟังมาใช้
ในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะอยู่ใกล้เมืองเขมรกว่าสุโขทัย
แลได้เมืองเขมรกวาดคั่นผู้คนเข้ามาหลายคราว คงจะได้แบบแผน
ประเพณีเขมรเข้ามาใช้ จึงเอาคำสมเด็จมาใช้ในสมณศักดิ์สังฆราช

ซึ่งเป็นอย่างสูงสุด คำว่า สังฆราชนั้นเอง มาถึงชั้นกรุงศรีอยุธยา
เป็นราชธานี ก็เข้าใจว่า มาแก้ไขให้ออกไปเป็นอีกอย่าง ๑ เรียกว่า
สังฆราชาคณะ หรือ ราชาคณะ เพราะตำแหน่งสังฆราชครั้งสุโขทัย
เมืองหนึ่งมีแต่องค์เดียว เป็นสังฆปริณายกตลอดเขตราชธานี หรือ
ตลอดเขตหัวเมืองใหญ่ แลเมืองประเทศราช ครั้นถึงกรุงศรีอยุธยา
เจ้าคณะหัวเมืองใหญ่ยังคงเป็นสังฆราชา เจ้าคณะเมืองน้อยก็ยังคงเป็น
พระครูตามเดิม ส่วนสังฆปริณายกยกขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพิ่ม
อำนาจให้ว่ากล่าวออกไปจนถึงหัวเมือง ยังมีพระครูที่อยู่ในราชธานี ซึ่ง
ไต่ว่ากล่าววัดมากบ้างน้อยบ้าง หรือเป็นหัวหน้าว่ากล่าวพระสงฆ์ต่างชาติ
ต่างภาษา เช่นมอญแลลาว เป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชประสงค์
จะยกตำแหน่งพระครูที่ว่าคณะในราชธานีให้สูงขึ้นเท่ากับสังฆราชหัวเมือง
จึงยกขึ้นเป็นสังฆราชาคณะ ที่เราเรียกว่าพระราชาคณะทุกวันนี้ ในชั้น
กรุงเก่าจึงมีตำแหน่งสังฆนายกเป็น ๓ ชั้น คือสมเด็จพระสังฆราช พระ
สังฆราชาคณะ แลพระครู ดังอธิบายมานี้

ส่วนราชทินนามนั้น นอกจากที่ปรากฏในทำเนียบครั้งสุโขทัย
ดังกล่าวมาแล้ว ได้พบราชทินนามของสังฆนายกชั้นสูงในหนังสือเก่า
มีอยู่ ๒ นาม คือ พระพุทธโฆษาจารย์ กับ พระวันรัตน์ นามพระ
พุทธโฆษาจารย์ ได้พบในหนังสือพงศาวดารเห็นว่ายู่วัดเขารังแร้ง
เมืองสวรรคโลก (องค์ที่ไปห้ามทัพพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เรื่อง
พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ข้าพเจ้าจะไม่วินิจฉัยในที่นี้ แลคงให้
ปรากฏแต่ว่า นามพระพุทธโฆษาจารย์นี้เป็นนามที่มีมาในสยามประเทศ

เก่าแก่ตาม ๑) ยังพบในท้องถิ่นอีก ๒ แห่ง คือ ในหนังสือราชโฆษาทชากก
ว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อยู่วัดเกิม แต่งถวายสมเด็จพระนารายณ์
มหาราช เมื่อปลายจุลศักราช ๑๐๓๗ พ.ศ. ๒๒๑๗ อีกแห่ง ๑ พบใน
หนังสืออรรถธรรมปฤศนา ว่าครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา มี
ราชปฤชาแก่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดพุทไธศวรรย์ สมเด็จพระ
พุทธโฆษาจารย์องค์นี้ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเป็น
อาจารย์ของเจ้าฟ้าตรีสุนทร พระราชโอรสของสมเด็จพระเพทราชา
ประกอบกันด้วย ส่วนนามพระวันรัตน์นี้ ปรากฏครั้งแรกในหนังสือ
พระราชพงศาวดาร ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ต่อมาใน
หนังสือพระราชพงศาวดาร ฉะเพาะฉบับพระราชหัตถเลขา ปรากฏ
นามสมเด็จพระวันรัตน์ในเรื่องตั้งพระมหาเถรคันฉ่อง ถึงกล่าวมาแล้ว
อีกแห่ง ๑ ปรากฏนามสมเด็จพระวันรัตน์ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ว่า
เข้าไปถวายพระพรขอพระราชทานโทษข้าราชการ ซึ่งมีความผิดครั้งตาม
เสด็จไม่ทันทรงทำยทหัตถ์กับพระมหาอุปราชหงสาวดี อีกแห่ง ๑
ปรากฏในหนังสือเรื่องเมืองไทย ที่มองซิเออร์ดาลูแบร์ราชทูตฝรั่งเศส
แต่ง ว่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น พระวันรัตน์เป็น
สมเด็จพระสังฆราชที่มหาสงฆปรินายก

นาม พระพุทธโฆษาจารย์ แล พระวันรัตน์ ๒ นามนี้ไทยเราได้มา
จากลังกาเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย เพราะนามพระพุทธโฆษาจารย์ เชื้อ
ได้ว่ามาแต่นามพระพุทธโฆษาจารย์ชาวเมืองพุทธคยาในมัธยมประเทศ
ซึ่งเป็นผู้เชียวชาญคันถธุระ ได้ออกไปเมืองลังกาไปแปลหนังสืออรรถ

กถาจากภาษาสิงห์ กล้วยเป็นภาษามคธ แลได้แต่งหนังสือขึ้นไว้หลาย
คัมภีร์ คือ หนังสืออรรถกถาธรรมบท แลหนังสือวิสุทธิมรรคเป็นต้น
เป็นนามซึ่งถือว่ามิเกียรถิคุณอย่างสูงสุดในทางคันถธุระ ส่วนนามพระ
วันรัตน์นั้น ปรากฏในหนังสือรามัญสมณวงศ์ ว่าเป็นราชทินนามสำหรับ
สังฆปริณายกในลังกาทวีปมาช้านานองค์ ๑ เหมือนกัน สมเด็จพระ
สังฆราชวัดราชประดิษฐท่านเคยอธิบายแก่ข้าพเจ้าครั้ง ๑ ว่า นามวันรัตน์
นี้แปลว่าผู้ยืนค้ำอยู่ในป่า เพราะนามแปลความดังนี้ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่า
น่าจะเป็นนามสำหรับสังฆนายกฝ่ายอรัญวาสี เพราะฉะนั้น ครั้งกรุงศรี
อยุธยาเป็นราชธานี ในชั้นต้นเมื่อยังแบ่งคณะสงฆ์เป็นฝ่ายคามวาสี
คณะ ๑ อรัญวาสีคณะ ๑ นั้น น่าเข้าใจว่าเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีจะมี
ราชทินนามว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ส่วนเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี
เดิมจะมีราชทินนามว่า สมเด็จพระวันรัตน์ องค์ไหนเป็นผู้มีพรรษาอายุ
มาก องค์นั้นก็ไต่เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะเช่นนั้นจึงปรากฏนาม
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สมเด็จพระวันรัตน์บ้าง ในหนังสือ
พระราชพงศาวดารทั้งกล่าวมา ความสันนิษฐานข้อนี้ สมเด็จพระมหา
สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ทรงพระดำริห์เห็นชอบด้วย
ต่อเมื่อคณะป่าแก้วมีมากขึ้นในกรุงเก่าแลหัวเมืองปักษ์ใต้ขึ้นหลัง ต้อง
แยกคณะคามวาสีออกเป็น ๒ คณะ จึงเอาตำแหน่งพระวันรัตน์ไปเป็น
เจ้าคณะใหญ่คามวาสีฝ่ายใต้ ตั้งนามเจ้าคณะอรัญวาสีขึ้นใหม่ว่า พระ
พุทธาจารย์ (เห็นจะเทียบด้วยนามพระพุทธโฆษาจารย์ ฟังเขียนเป็น
พุมารจารย์เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์เอง)

ข้อซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ประทานกระแสพระดำริที่ว่า
 นามสมเด็จพระอริยวงศญาณ พิศราธิปนาถปรมานุชิตภูมิ ในทางภาษาเป็นนามใหม่
 เห็นว่าจะพึงมีขึ้นภายหลังนั้น ข้าพเจ้ามาใคร่ครวญดูตามเรื่องที่ยปรากฏ
 ในพงศาวดาร ออกจะแลเห็นเค้าเงื่อนว่านามสมเด็จพระอริยวงศญาณ
 จะมีขึ้นเมื่อใด จะกล่าวความสันนิษฐานลงไว้ ในที่นี้ คือเมื่อพระกา
 รุณศิริราช ๑๓๑๕ พ.ศ. ๒๒๘๖ ในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษ ๑ ครั้งนั้นใน
 ลังกาที่เปลี่ยนสมณวงศ์ เหตุด้วยเสียเมืองแก่พวกมิชฌาติกุ ๑ ครั้นพระ
 เจ้ากิตติสิริราชสีห์ได้ครองราชสมบัติเมืองลังกา ตั้งราชธานีอยู่
 ณสิงห์ขันธนคร (คือที่เรียกว่าเมืองแกนคันทวัน) มีพระราชประสงค์
 จะทรงตั้งสงฆมณฑลให้กลับมีขึ้นในสิงห์ทวีปอย่างเดิม จึงแต่งราชทูต
 ให้เชิญพระราชสาส์นเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ทูลขอพระมหาเถระกษ
 ณะสงฆ์ออกไปให้บรรพชาอุปสมบทแก่ชาวสิงห์ทวีป พระเจ้าบรมโกษ
 โปรดให้อาราธนาพระราชาคณะ ๒ องค์ คือพระอุบาลีอภัย ๑ พระอริย
 มุนีองค์ ๑ กับพระสงฆ์อีก ๑๒ รูป ออกไปให้บรรพชาอุปสมบท ตั้ง
 สงฆมณฑลในสิงห์ทวีป พระอุบาลีกับพระอริยมุนีออกไปอยู่เมืองลังกา
 ได้ ๖ ปี ถึงปีเถาะจุลศักราช ๑๓๒๓ พ.ศ. ๒๓๐๒ ในแผ่นดินพระเจ้า
 เอกทัศ ส่งพระราชาคณะออกไปอีก ๒ องค์ คือ พระวิสุทธาจารย์ ๑
 พระวรมานมุนี ๑ กับพระสงฆ์อีก ๓ รูป ไปเปลี่ยนพระสงฆ์ซึ่งไป
 คราวพระอุบาลี พระสงฆ์ทั้ง ๒ พวกออกไปค้างอยู่ที่เมืองลังกา จนปี
 มะโรงจุลศักราช ๑๓๒๒ พ.ศ. ๒๓๐๓ พระอุบาลีถึงมรณภาพเสียที่เมือง

ลังกา ได้กลับมากำรงศรีอยุธยาแต่พระอริยมุนี พระวิสุทธาจารย์ พระ
 วรรณมุนี พระอริยมุนีเป็นหัวหน้าสงฆ์หมั่นนั้น ซึ่งที่จริงมีความชอบมาก
 ที่เกี่ยว เพราะได้อิสสระออกไปถึงต่างตำบลต่างแดน แลได้ไปประดิษฐาน
 พระสงฆ์สยามวงศ์ขึ้นเป็นประธานในสิ่งพิพิทวิป พระอริยมุนีได้ออกไป
 อยู่ในลังกาถึง ๗ ปี คงจะได้ความรู้ในทางภาษาแลขนบธรรมเนียม
 ข้างลังกาเข้ามามาก ประกอบด้วยความชอบถึงกล่าวมาแล้ว เป็นการ
 สมควรแท้ ที่จะได้รับพระราชทานเกียรติยศเป็นอย่างสูง ครอบยศมเด็จพระ
 พระเจ้าเอกทัศทรงตั้งพระอริยมุนีขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่เพื่อ
 จะให้คงนามตามที่ยปรากฏเกียรติยศอยู่ในลังกาทวีป จึงตั้งราชทิน
 นามสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี
 อนุโลมก่อนามเดิมที่เรียกว่าพระอริยมุนี นามสมเด็จพระอริยวงศานั้นจะ
 มีขึ้นครั้งนี้เป็นปฐม จึงเลยเป็นแบบต่อมา ที่มากลายเป็นสมเด็จพระ
 พระอริยวงศญาณ เห็นจะมาแก้ ในครั้งกรุงธนบุรีแลกรุงรัตนโกสินทร์นี้
 ทราบว่าพึ่งก่อนามเป็นสมเด็จพระอริยวงศาสดาญาณ เมื่อตั้งพระพิมล
 ธรรม (อู่) ในรัชกาลที่ ๔ นี้เอง ความสันนิษฐานเรื่องนามสมเด็จพระ
 พระอริยวงศ์ ดังแสดงมานี้ แสดงโดยอรรถโนมิตีแท้ อาจจะมี
 ได้ เมื่อท่านผู้ใดได้พบหลักฐานเป็นอย่างอื่นแน่นอน ก็จงแก้ไขให้
 ถูกต้อง เทอญ

ข้าพเจ้าเข้าใจว่า วิธีปกครองคณะสงฆ์แลสมณศักดิ์จะกำเนิรมา
 โดยลำดับดังกล่าวนั้น

ในหอพระสมุทวชิรญาณ มีหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์แลคณะ
สงฆ์ครั้งกรุงเก่าอยู่หลายฉบับ แต่เมื่อตรวจดูเห็นเป็นหนังสือฉบับเดียว
ลอกคัดต่อ ๆ กันมา ข้าพเจ้าจึงได้เลือกเอาฉบับ ๑ ซึ่งเป็นฉบับหลวง
เห็นจะเขียนเมื่อในราวรัชกาลที่ ๑ หรือรัชกาลที่ ๒ ครั้งกรุงรัตนโกสินทร
มาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

ตำแหน่งพระราชาคณะในกรุงนอกกรุง

ครั้งกรุงเก่า

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณราชาธิบดี อยู่วัดหน้าปะธาตุ เป็นเจ้า
คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย มีถาบันนุกรม ๓๐ รูป คือ พระครูสุตคำปลัดขวา ๑
พระครูเฉลียงปลัดซ้าย ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑
พระครูเทพสิทธิเทพาธิบดีคู่สวดขวา ๑ พระครูศรีสุนทรภักษวิจิตรคู่สวด
ซ้าย ๑ พระครูเมธังกร ๑ พระครูวรวงศา ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครู
ใบฎีกา ๑ เป็น ๓๐ รูป และมีพระราชาคณะเป็นคณะอื่น ใน

พระพิมลธรรม	อยู่วัดรามาวาส	เป็นคณะรอง ๑
พระเทพกวี	อยู่วัดพระราม	๑
พระพรหมมุนี	อยู่วัดราชประดิษฐฐาน	๑
พระราชามุนี	อยู่วัดกุเขาทอง	๑
พระปรากฏม	อยู่วัดหน้าพระเมรุ	๑
พระราชาภิ	อยู่วัดวรโพธิ์	๑
พระศรีสมโพธิ	อยู่วัดฉัททันต	๑

พระพากลเธร	อยู่วัดศรีอโยธยา	๑
พระญาณสิทธิ์	อยู่วัดสังฆปัท	๑
พระอภัยสรวง	อยู่วัดยาผ้าย	๑
พระอภัยสารทะ	อยู่วัดยาใน	๑
พระอนรรท	อยู่วัดท่าทราย	๑
พระโชติบาล	อยู่วัดรากแค	๑
พระศรีสังญาณมุนี	อยู่วัดพญาแมน	๑
พระธรรมนิโรธ	อยู่วัดกระษัตรา	๑
พระญาณรักชิต	อยู่วัดสังกะทา	๑
พระไตรสรณะธัช	อยู่วัดจอมปลู	๑
อนึ่งคณะหัวเมืองฝ่ายเหนือ	ขึ้นคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย	ในนี้

พระครูมหามงคลเทพมุนีศรี

เมืองปรัน	รัตนไพรวนปรันตประเทศ	เจ้าคณะ ๑	}	๓
ตประเทศ	พระครูมงคลวิจารณ์ทางวาง	๑		
	พระครูพุทธบาล วิชาพระพุทธรูป	๑		

เมืองลพบุรี	พระครูบุญญามหาคิลสุนทรที่สังฆราชา	๑
ตำบลปากโมกข์	พระครูพุทธไสยาสน์รักชิตญาณมุนี	๑
เมืองวิเศษไชยชาญ	พระครูราชกวีเมธีกร	๑
เมืองนนทบุรี	พระครูนนทลีวิมาขัญญา	๑
เมืองธนบุรี	พระครูอนรรท	๑

เมืองพรหมบุรี	พระครูพรหมนครบรรพมุนี	๓
เมืองอินทบุรี	พระครูอินทชาติวรญาณ	๓
เมืองสรรคบุรี	พระครูสันตानราชมนี	๓
เมืองสิงห์บุรี	พระครูสิงห์บุรีพุทธไธยาสน์	๓
เมืองไชยนาท	พระครูอินทโมลีศรีบรมธาตุ	๓
ตำบลธรรมามูล	พระครูชาติสิทธิโหม	๓
เมืองอุทัยธานี	พระครูอนุโลมมุนี	๓
เมืองมโนรมย์	พระครูมโนรมย์มุนี	๓
เมืองนครสวรรค์	พระครูญาณเพชร	๓
เมืองพิษณุโลก	พระสังฆราชา	๓
เมืองชุมศรีสงคราม	พระครูศิริมานนท์ ๓	} ชนคณะ พิษณุโลก ๓
เมืองชุมแสงสงคราม	พระครูอริยมุนี ๓	
เมืองนครไทย	พระครูธรรมเสนา ๓	
เมืองสุโขทัย	พระสังฆราชา	๓
เมืองสวรรคบุรี	พระครูสวางคมุนี ที่สังฆราชา	๓
เมืองนครราชสีมา	พระครูวิบูลย์กิจวิจิตรมุนี ที่สังฆราชา	๓
เมืองไม่มีพระครู		
เมืองสามโคก	๓	เมืองเพ็ชรบูรณ์ ๓
เมืองนครชุม	๓	เมืองพิศิตร ๓
เมืองบัวชุม	๓	เมืองหล่ม ๓
เมืองกำแพง	๓	เมืองชาติตระการ ๓

เมืองไชยบาล	๑	เมืองสวรรคโลก	๑
เมืองสระบุรี	๑	เมืองพิไชย	๑
เมืองท่าโรง	๑	เมืองยางไพริ	๑
เมืองนางรอง	๑	เมืองทุ่งยั้ง	๑
เมืองพิมาย	๑	เมืองลยแล	๑
เมืองซีเทพ	๑	เมืองกำแพงเพชร	๑
เมืองตาก	๑	เมืองเชียงใหม่	๑
เมืองเชียงใหม่	๑	เมืองเงิน	๑
เมืองจอมทอง	๑	เมืองหวค	๑

พระพทธารักษ์ อยู่วัดโบสถ์ราชเคชะ เป็นเจ้าคณะกลาง
ฝ่ายธรรมาวาส ได้บังคมขนิษฐาพระสงฆ์ ฝ่ายสมณะวิปัสสนา อนึ่งถ้ามีที่
เสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระนครก็ต้งไปโดยเสด็จ มีพระราชาคณะ
เป็นคณะขึ้น ในนี้

พระญาณไตรโลก	อยู่วัดโรงธรรม	เป็นคณะรองฝ่าย ธรรมาวาส	๑
พระอุบาลี	อยู่วัดกุฎี		๑
พระญาณโพธิ	อยู่วัดเจ้ามอญ		๑
พระธรรมโกษา	อยู่วัดประทุม		๑
พระเทพมุนี	อยู่วัดกุฎีขาว		๑
พระเทพโมลี	อยู่วัดสมณโกฏ		๑
พระธรรมกิตติ	อยู่วัดมเหยงคณ์		๑

อนึ่ง พระครูฝ่ายสมณะวิปัสสนา แลพระครูเจ้าคณะรามัญ
พระครูเจ้าคณะลาวทั้งปวงก็ดี ชนคณะธรรมาวาสสัน อีกพระสงฆ์
ซึ่งเป็นฝ่ายสมณะวิปัสสนาอันอยู่ในกรุง แลแขวงจังหวัดหัวเมืองปากใต้
ฝ่ายเหนือก็ดี แลอยู่ในป่าในคอนกชนคณะธรรมาวาสเสมต แต่พระครู
ตำแหน่งหัวเมืองมิได้ ชนคณะธรรมาวาส

พระวันรัตน์ อยู่วัดป่าแก้ว เป็นเจ้าคณะคามวาสฝ่ายขวา มีถานา
นุกรม ๑๑ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรม ๑
พระครูพรหมสรคุสวทชา ๑ พระครูอมรสถิตคุสวทชัย ๑ พระครู
ธรรมคต ๑ พระครูพทธรบาล ๑ พระครูญาณกิจ ๑ พระครูสังฆรักษ์ ๑
พระครูสมห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ เป็น ๑๑ รูป แล้วมีพระราชาคณะ
เป็นคณะชน ในนี้

พระธรรมโคตม	อยู่วัดธรรมิกราช เป็นคณะรอง	๑
พระธรรมไตรโลก	อยู่วัดสุทธาวรรค	๑
พระธรรมเจดีย์	อยู่วัดสวนหลวงสยสวรค	๑
พระโพธิวงศ์	อยู่วัดสวนหลวงคางคาว	๑
พระธรรมวิโรจน์	อยู่วัดโพธาราม	๑
พระนารท	อยู่วัดกสิศ	๑
พระพุทโธมชา	อยู่วัดพทไธศวรชัย	๑
พระวิเชียรเถร	อยู่วัดไชยวัฒนาราม	๑
พระธรรมสารเถร	อยู่วัดปราสาท	๑
พระญาณสมโพธิ	อยู่วัดป่าทอง	๑

พระอริยโคคม	อัยวักแก้วฟ้า	๑
พระอริยวงศมุนี	อัยวักวรเชษฐ	๑
พระอริยมุนี	อัยวักราชพร	๑
พระนิกรม	อัยวักวงไชย	๑
พระนิโครธญาณ	อัยวักลคคชอง	๑
พระญาณรังษี	อัยวักสาตกิชน	๑
พระอริยธัช	อัยวักทงกรม	๑

อนึ่งคณะหัวเมืองปากใต้ ก็ขึ้นคณะคามวาสีฝ่ายขวา ใน

เมืองสมุทรปราการ	พระครูญาณกิตติราชมุนี	๑
เมืองชลบุรี	พระครูชลธารามคามุนี	๑
เมืองสาครบุรี	พระครูธรรมเสนาคามุนี	๑
เมืองสมุทรสงคราม	พระครูมหาสิทธิการญาณ รักขิตวิจิตรมุนี	๑
	พระครูสมุทรพิไชยอภัยมุนี	๑ } ๒ ๑
	พระครูสุวรรณมุนี ที่สังฆราชา	๑
	พระครูบรรลสถานศิริ	๑
เมืองเพชรบุรี	พระครูญาณเพชรรัตน	๑ } ๕ ๑
	พระครูศีลสังวร	๑
	พระครูสชาติเมธา	๑
เมืองกาญจนบุรี	พระครูรามัญญาธิบดี	๑ } ๒ ๑
	พระครูอินทมุนี	๑
เมืองบางลุ่ม	พระครูสุวรรณรังษีมุนี	๑

เมืองราชบุรี	พระครูพิบูลย์เกษมวิทย์สังฆราชา	๑	๕	๑
	พระครูธรรมเสนา	๑		
	พระครูมงคลวิจิตร	๑		
	พระครูอินทเชษฐา	๑		
	พระครูอภัยมงคล	๑		
เมืองระยอง	พระครูสุธรรมวิจิตรราชมุนี			๑
เมืองกราก	พระครูสุธรรมจินตคามมุนี			๑
เมืองศรีสวัสดิ์	พระครูพิไชยศิริศรีสวัสดิ์ราชมุนี			๑
เมืองไทรโยค	พระครูอภัยศิริศรีสังฆคณาจารย์ญาณมุนี			๑
เมืองแกลง	พระครูธรรมรังษีมหากวี			๑
เมืองนครนายก	พระครูอภัยนายกมหาราชมุนี			๑
เมืองฉะเชิงเทรา	พระครูญาณรังษีมุนีวงศ์			๑
เมืองปราจีนบุรี	พระครูสิทธิธรรมคณญาณมุนี			๑
เมืองจันทบุรี	พระครูสังฆราชา			๑
เมืองนครศรีธรรมราช	พระครูกาแก้ว	๑		
	พระครูการาม	๑		
	พระครูกาชาต	๑		
	พระครูกาเกษม	๑		
เมืองฉะเชิงเทรา	พระครูวิเชียรขันธ์ญาณมุนี	๑	๒	๑
	พระครูวิสุทธิวงศาจารย์ญาณมุนี	๑		
เมืองตะกั่วป่า	พระครูอุดมขันธ์ญาณ			๑
เมืองตะกั่วทุ่ง	พระครูโฆษาวิสุทธิ			๑

เมืองฉวี	๑	เมืองมริค	๑
เมืองสงขลา	๑	เมืองพนม	๑
เมืองอุทุมพร	๑	เมืองตะนาวศรี	๑

รวมจำนวนในทำเนียบครั้งกรุงเก่า

คณะคามวาสีฝ่ายชาย

เจ้าคณะใหญ่	๑
พระราชาคณะในกรุง	๑๗
พระครูหัวเมือง	๒๔ รูป ๒๒ เมือง
หัวเมืองไม่มีพระครู	๒๖ เมือง

คณะอรัญวาสี

เจ้าคณะใหญ่	๑
พระราชาคณะ	๗

คณะคามวาสีฝ่ายขวา

เจ้าคณะใหญ่	๑
พระราชาคณะในกรุง	๑๗
พระครูหัวเมือง	๕๖ รูป ๒๖ เมือง
หัวเมืองไม่มีพระครู	๒๐ เมือง

ทำเนียบสมณศักดิ์แลคณะสงฆ์ครั้งกรุงเก่าฉบับหลวงที่พิมพ์ไว้ใน
สมุดเล่มนี้ พิจารณาเห็นว่าจะไม่ใช้ตัวทำเนียบเดิม เห็นจะจกไว้ตามคำ
ให้การของพระภิกษุสงฆ์แลข้าราชการ ซึ่งเป็นผู้รู้แบบแผนครั้งกรุงเก่า

ในเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรวบรวมตำรา
ราชประเพณี เมื่อแรกประกฤษฐานกรุงรัตนโกสินทร์ บางที่ผู้ทึชแจ้ง
นั้นจะหลายคน แลอาจะมีหนังสือซึ่งไต่จกไว้แต่ก่อนนั้นบ้าง มีเหตุ
หลายอย่างซึ่งทำให้คิดเห็นต้งกล่าวมานี้ คือ

ข้อ ๑ ราชทินนามสำหรับสังฆนายกตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราชลงมา
ในหนังสือแรกแต่ต้นนามตามที่จดไว้หรือจำได้ย่อ ๆ ไม่ได้เต็มสร้อยอย่าง
ทำเนียบ ที่จริงสร้อยนามสังฆนายกมีมาแล้วแต่ครั้งกรุงเก่าเป็นแน่
ข้าพเจ้าได้พบในหนังสือเก่าเรื่องอนันตนาม พระราชาคณะจุตร้อยไว้เต็ม
บริบูรณ์ถึง ๒ เรื่อง คือ ในหนังสือราโชวาทชาตกครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราช ลงนามสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดเกตุเมี่ยมผู้แต่ง
หนังสือเรื่องนี้ถวายเป็นว่า

“สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณคัมภีร์ ศิววิสุทธิ สัพพิธิ
พิบูลย์ อภุสยพิมล พหลผลสัมฤทธิ์ วิจิตรคุณาธารวิภักดิ์ ลิกขคณิศร
คัมภีร์สัมมวาทิ อธิญาส อธิการบดีโยธานาราม” ดังนี้แห่ง ๑

พบในหนังสือเก่าที่วัดเขียนเมืองพัทลุง เป็นหนังสือเขียนเมื่อต้น
แผ่นดินพระเจ้าเสือ ว่าด้วยพระราชทานที่กลัปนาในหนังสืออนันตนาม
พระราชาคณะเต็มสร้อยถึง ๗ องค์ คือ

๑ พระพิมลธรรม อนันตญาณมหาสวามี ศิวสังฆปริณายก
ทิพยภูษณธรรมคัมภีร์ญาณ สัทธรรมราชมนีพิตร สถิตยัณรามาวาส

๒ พระนิกรมพาหุ สังฆปริณายก รัตนราชกวีพิตร อธิการ
วัดวังไชย

๓ พระธรรมเจดีย์ ศรีวิจิตรญาณโลกาจารย์ อธิการ (วัด)
ราชราหูลาภาม

๔ พระเทพโมลี ศรีสังฆปริณายก คิลกรัตนมหาสวามี (ศรี)
ธรรมไตรโลก โพธิโชติพุทธมามุนี อภัยสรญาณยพิตร อธิการวัด
สมณโกฏาราม

๕ พระปรารกรมพาทุมมหาสวามี ศรีสังฆปริณายก คิลกโลกาสัย
อริยวงศ์ อธิการวัดพระเมรุราชิกการาม

๖ พระเทพกวี ศรีสังฆปริณายก คิลกโลกาสัย อธิการ
วัดพระราม

๗ พระสังฆธรรมมุนี คัมภีรญาณุตมโชติ พรหมอาจารย์ ศรีสังฆ
ปริณายก อธิการวัดโสมสวลี

ข้อ ๒ สังเกตดูในญาณซึ่งได้มานี้ ส่วนตำแหน่งในกรุงเฮาสมณ
คักกักขึ้นหน้าแต่เจ้าคณะใหญ่กับเจ้าคณะรอง นอกจากนั้นเอาวัดเป็นเกณฑ์
ดูประหนึ่งว่านักชอวัดไหนขึ้นได้ ว่าราชาคณะองค์ใดอยู่แลชั้นคณะไหน
ก็ตกลงในคณะนั้น ไม่ได้ถือเอาสมณคักกักเป็นสำคัญ

แต่มีเค้าเงื่อนอย่างหนึ่งในญาณซึ่งว่า ในครั้งกรุงเก่าดูเหมือนจะ
เอาวัดเป็นหลักแห่งการคณะ มีที่อยู่เฉพาะตำแหน่งแต่สมเด็จพระ
สังฆราชเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายซ้าย อยู่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุองค์ ๑ สมเด็จพระ
พระสังฆราชเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายขวา อยู่วัดป่าแก้ว (คือวัดใหญ่) องค์ ๑
นอกจาก ๒ องค์นี้จะอยู่วัดไหนก็ได้ วัดใดชั้นคณะไหน พระราชาคณะ
ที่เป็นเจ้าอาวาส จะเป็นฝ่ายคามวาสีก็ตาม อริยวาสีก็ตาม ที่สุกจน

พระราชาคณะมอญกษัตริย์นั้น เว้นแต่ที่มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะ เช่น พระพุทฺธมาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสี พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายซ้าย พระธรรมโคตม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายขวา เป็นต้น ทกกล่าวด้วยเห็นนามพระราชาคณะตามที่จดไว้ไม่ใคร่เรียงกัน ตามยศ แลนามพระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนา พระราชาคณะมอญแยกกันชั้นคณะซ้ายข้าง ชั้นคณะขวาข้าง วัดที่ชั้นคณะอรัญวาสี มีไม่กี่มากนัก ในกรุงเก่าชั้นปลายคงจะแก้ไขมาเป็นเช่นนั้น

ข้อ ๓ ชั้นสมณศักดิ์ในกรุงศรีกรุงเก่าตอนปลาย สังเกตตามนามที่มีในบาญชี ประกอบกับเรื่องในพระราชพงศาวดารที่เลื่อนตำแหน่งพระราชาคณะในครั้งกรุงธนบุรี แลครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเชื่อว่าจะดำเนินตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ตำแหน่งพระราชาคณะจักเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ชั้น ๑ พระราชาคณะสามัญชั้น ๑ อย่างทุกวันนี้ ผิดกันแต่จำนวน คือ ในครั้งกรุงเก่าชั้น ส่วนพระราชาคณะผู้ใหญ่เห็นจะกำหนดเป็น ๔ ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ สมเด็จพระสังฆราชซ้ายขวา ได้แก่สมเด็จพระอริยวงศ์ แลสมเด็จพระวันรัตน์

ชั้นที่ ๒ พระพุทฺธมาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสี พระพุทฺธโฆษาจารย์ ท่านองจะเป็นผู้ช่วยมหาสังฆปริณายกหรือเรียกว่าปลัดสังฆราช พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองฝ่ายซ้าย พระธรรมโคตม เจ้าคณะรองฝ่ายขวา

ชั้นที่ ๓ พระพรหมมุนี ตำแหน่งนี้ ข้าพเจ้าไม่ทราบว่ายู่คณะไหน ในครั้งกรุงเก่า แต่เป็นพระราชาคณะเทียบด้วยชั้นธรรม หรือสูงกว่าชั้นธรรมนั้นเป็นแน่ แต่ต่ำกว่าชั้นที่ ๒ ด้วยปรากฏในจดหมายเหตุว่า

พระพรหมมุนี^๕เลื่อนเป็นพระพมจารย์^๖ก็มี เลื่อนเป็นพระพิมลธรรม^๗ก็มี
ในชั้นเดียวกันนี้ มีพระธรรมเจดีย์^๘คณะเหนือ พระธรรมไตรโลก^๙คณะใต้
ที่เรียกว่าชั้นธรรมอีก ๒ องค์

ชั้นที่ ๔ พระเทพกวี คณะเหนือ พระเทพมุนี คณะใต้ พระ
ญาณไตรโลก เจ้าคณะรองธวัชวาสี ที่อยู่ในชั้นนี้ด้วยอีกองค์ ๑ แต่
พระเทพโมลีเป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญ เหมือนกับพระธรรม
โกษา พระโพธิวงศ์^{๑๐}ครั้งกรุงเก่าก็เห็นจะเป็นตำแหน่งพระราชาคณะ
สามัญ พังจะมี^{๑๑}ขึ้นเสมอชั้นเทพในครั้งกรุงธนบุรี หรือในครั้งกรุง
รัตนโกสินทร์เอง ชั้นพระราชาคณะผู้ใหญ่ในครั้งกรุงเก่า เข้าใจว่า
เท่าที่กล่าวมานี้ นอกนั้นเป็นพระราชาคณะสามัญ ส่วนถาหรณกรมที่
ปรากฏตำแหน่งในขาน^{๑๒}ที่ไ้มานี้ เชื่อได้ว่าในครั้งกรุงเก่าจะไม่ติด
กับกรุงรัตนโกสินทร์นัก มีที่ควรสังเกตอยู่ ๒ ตำแหน่ง คือ ตำแหน่ง
พระครูปลัด^{๑๓}สมเด็จพระอริยวงค์ ที่ว่ามีตำแหน่งปลัดกลางด้วยอีก
ตำแหน่ง ๑ นั้น สงสัยว่าเห็นจะมีแต่ปลัดขวา^{๑๔}กับปลัดซ้าย ปลัดขวา
เรียกพระครูปลัดศำ ปลัดซ้ายเรียกพระครูปลัดเฉลียง เรียกเช่นนี้
ตลอดมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๓ ในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ทำไมถึงเอาคำเขมร
มาเรียก ขอน^{๑๕}ข้าพเจ้าสืบนักแล้วไม่ได้มูลเหตุ ถาหรณกรมอีกตำแหน่ง ๑
ซึ่งเรียกว่าพระครู^{๑๖}ศำวค^{๑๗}นั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า จะมี^{๑๘}ขึ้นเมื่อใด^{๑๙}โดย
พิธี^{๒๐}ตรุษ^{๒๑}เข้ามาทำ เพราะตำแหน่งพระครู^{๒๒}ศำวค^{๒๓}เดิมมีแต่สังฆราช^{๒๔}ซ้าย
ขวา สำหรับสวดพระธรรมจักกัปปวัตตนสูตร พระครู^{๒๕}ศำวค^{๒๖}ของเจ้าคณะ
รองซ้ายขวา สำหรับสวดมหาสมัยสูตร พระครู^{๒๗}ศำวค^{๒๘}ของพระราชาคณะ
ตำแหน่ง^{๒๙}อื่นนอกจากนี้ ข้าพเจ้า^{๓๐}เชื่อว่า จะมี^{๓๑}ขึ้นทีหลัง^{๓๒}เป็นแน่

ข้อ ๔ ในบาปฐิตำแหน่งสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่าที่ได้มา ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องเปรียญ แต่การสอบไล่พระปริยัติธรรมตั้งผู้รู้เป็นมหา
 ขาเรียนนั้น มีมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้วเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย หนังสือเก่า
 ที่สุทฎิไต้พบในเรื่องเปรียญ ไปพบในหนังสือเรื่องเมืองไทย ซึ่ง
 มองซิเออร์ลาตูแบร์ราชทูตฝรั่งเศสแต่ง ครั้งเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระนารายณ์มหาราช ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงเลื่อมใสใน
 พระพุทธศาสนา พระราชทานพระราชูปถัมภ์แก่ผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุ
 สามเณรเป็นอเนกประการ จนเป็นเหตุให้ราษฎรที่ปรารถนาจะหลบลี้
 ราชการบ้านเมืองพากันไปบวชเสียเป็นอันมาก เมื่อสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราชได้ทรงทราบความดังนี้ จึงดำรัสสั่งให้ออกหลวงสรศักดิ์ (คือ
 พระเจ้าเสือ) ผู้เป็นบุตรออกพระพิพิธราชา สมุหพระคชบาล
 เป็นแม่กองประชุมสงฆ์สอบความรู้พระภิกษุสามเณร เมื่อก่อนมอง
 ซิเออร์ลาตูแบร์จะเข้ามาถึงสักหน่อยหนึ่ง พระภิกษุสงฆ์ฝ่ายคามวาสี
 ยอมทำตามบังคับบัญชาของออกหลวงสรศักดิ์ แต่พระภิกษุสงฆ์ฝ่าย
 อรัญวาสีไม่ยอม อ้างว่าจะสอบความรู้กัน ขอให้สังฆนายกฝ่าย
 อรัญวาสีเป็นแม่กองในการสอบ มองซิเออร์ลาตูแบร์ว่า ในครั้งนั้น
 พระภิกษุสามเณรที่หลบลี้ราชการออกไปบวช สอบได้ความชัดว่าไม่มี
 ความรู้ในทางพระศาสนา ถูกบังคับให้ลาสิกขาออกเป็นฆราวาสเป็น
 อันมาก เนื้อความตามหนังสือพระราชทูตฝรั่งเศสแต่งไว้ดังนี้ ประหลาด

ที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวไว้ ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ๆ ว่าเจ้าพระยา
 วิชเยนทร์เป็นผู้ให้ลี้ภัยพระลี้ภัยเนร แต่ราชทูตฝรั่งเศสว่าออกหลวง
 สรรคกักเป็นเจ้าหน้าที่ในการนั้น ความจริงในข้อที่ใครให้ลี้ภัยไม่สำคัญ
 แก่หนังสือเรื่องนี้ ควรเชื่อแต่ว่าการสอบพระปริยัติธรรมทั้งมหาบาลีเรียน
 เห็นจะมีมาแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หรือก่อนนั้นแล้ว
 แต่วิธีไล่หนังสือครั้งกรุงเก่าจะไล่กันอย่างไร ข้าพเจ้าสืบไม่ได้หลักฐาน
 ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมือง ในบาณชีที่ปรากฏชื่อ

เมือง มีชื่อซึ่งควรสังเกตอยู่บ้าง คือ

ข้อ ๑ มีชื่อเมืองเก่า ๆ อยู่หลายเมือง เช่นเมืองศรีเทพ (คือ
 เมืองศรีเทพ) เป็นต้น เป็นเมืองร้างอยู่เหนือเมืองวิเชียรบุรี ที่เรียกว่า
 เมืองท่าโรงตามชื่อเดิมในบาณชี เมืองนี้ข้าพเจ้าเข้าใจว่าร้างมาเสียแต่
 ครั้งกรุงเก่าแล้ว ที่ยังมีชื่ออยู่ในบาณชี จึงเข้าใจว่าบาณชีนั้นจะเป็น
 บาณชีเก่าจากแก่กันมาโดยลำดับ

ข้อ ๒ มีหัวเมืองเป็นอันมากที่เจ้าคณะเมืองไม่มีราชทินนาม ใน
 หนังสือบอกแต่ว่าเมืองที่ไม่มีพระครู จะเชื่อว่าเป็นเมืองที่ไม่มีพระครูนั้น
 ไม่ได้ ยกตัวอย่างดังเมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองใหญ่แลอยู่ใกล้พระนคร
 จำจะต้องมีพระครูเจ้าคณะเมือง บ้างที่เมืองที่ในบาณชีว่าไม่มีพระครูนั้น
 ที่จริงจะไม่มีแต่ราชทินนาม โดยเรียกว่าพระครูเมืองนั้นเมืองนี้
 อย่างเรียกผู้ว่าราชการเมืองว่า พระนนทบุรี พระธนบุรี พระสาครบุรี
 ดังนี้ เป็นต้น ลงชื่อไว้ในบาณชีแต่เมืองที่เจ้าคณะมีตำแหน่งราชทินนาม

ข้อ ๓ เรื่องพระครูเจ้าคณะเมืองที่เป็นสังฆราชา ตามขานัญชัน
ฝ่ายเหนือมีแต่ ๕ เมือง ฝ่ายใต้มีแต่ ๓ เมือง คือ

เมืองพิษณุโลก

๑

เมืองสุโขทัย

๑

เมืองสวรรคโลก

๑

เมืองสวรรคบุรี

๑

เมืองลพบุรี

๑

เมืองราชบุรี

๑

เมืองเพชรบุรี

๑

เมืองจันทบุรี

๑

ไม่เรียกว่าสังฆราชาทั่วไปทุกเมือง

ข้อ ๔ มีเมืองที่จัดเป็นคณะพิเศษ คือ เมืองปรัณตประเทศ
เหตุด้วยพระเจ้าทรงธรรมทรงอุทิศที่พุทธเกษมตรถวายพระพุทธรูป
โดยรอบ ตำแหน่งสังฆนายกสำหรับเมืองปรัณตประเทศเป็นเจ้า
พนักงานรักษาพระพุทธรูปมากกว่าเป็นเจ้าคณะ

ข้อ ๕ เมืองนครศรีธรรมราช แลเมืองพัทลุง เมืองไชยา ซึ่ง
ถ่ายแยกคณะไปจากนครศรีธรรมราช มีตำแหน่งพระครูแปลกกว่าเมือง
อื่น ๆ จะอธิบายแต่ละเกาะเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นต้นแบบ คือ
เมืองนครศรีธรรมราช มีตำแหน่งพระครู ๔ องค์ เรียกพระครูภาแก้ว

พระครูการาม พระครูกาชาต พระครูกาเดิม มีหน้าที่สำหรับรักษา
พระมหาธาตุของคณะคาม พระครูกาแก้วเป็นเจ้าคณะเมืองชัย มูลเหตุ
ชื่อพระครู “กา” ทั้ง ๔ นี้ พวกชาวเมืองนครศรีธรรมราชกล่าว
กันมาว่า เพราะตำนานของพระบรมธาตุที่มาประดิษฐานที่เมืองนคร
ศรีธรรมราชแต่ชั้นแรกมีกา ๔ คู่เฝ้ารักษาพระบรมธาตุ เป็นกาสี
ขาวคู่ ๑ สีเหลืองคู่ ๑ สีแดงคู่ ๑ สีดำคู่ ๑ เมื่อพระยาศรี
ธรรมมาโคกสร้างพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุ จึงเอานามกาทั้ง ๔
เป็นสมณศักดิ์สำหรับพระครูผู้รักษาพระบรมธาตุ พระครูกาแก้วได้แก่
กาสีขาว พระครูการามได้แก่กาสีเหลือง พระครูกาชาตได้แก่กาสีแดง
พระครูกาเดิมได้แก่กาสีดำ เรื่องกาเฝ้าพระธาตุนี้ พ้องกับตำนาน
พระธาตุหริภุญไชยด้วย ใครจะเอาอย่างใครทราบไม่ได้ แต่อย่างไร ๆ
ข้าพเจ้ายืนยันว่าไม่จริง เป็นการเอาโดยไม่มามีมูลทั้งสิ้น มูลเหตุชื่อ
พระครูทั้ง ๔ นี้ มีเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานที่มาได้ คำที่เรียก
พระครูว่า “กา” มาแต่คำ “ลังกา” เป็นแน่ที่เดียว วิสัยชาวละคร
พูด ถ้าพูด ๒ พยางค์มักทิ้งพยางค์หน้า พูดแต่พยางค์หลัง เช่น
“ลำเภา” เรียกแต่ว่า “เภา” เฉย ๆ แม้ทุกวันนี้ ถ้าใครไปชื่อ
ของที่เมืองนครศรีธรรมราช ชาวตลาดเมืองลครยังขอรราคาของว่า
เท่านั้นทางเท่านั้นทาง ไม่ได้พูดว่าสตาบค้อย่างเราพูดกันในกรุงเทพ ฯ
ในหนังสือประทอนเก่า ๆ ที่เจ้าพระยานครตั้งพระครูกา ได้พบที่ใช้ว่า
ลังกา แลราชทินนามของพระครูกาแก้วเมืองไชยา ก็ยังปรากฏอยู่ว่า

พระครุฑนันทน์ศรีสังฆราชาลังกาแก้วตั้งเป็นพยานอยู่ คำที่ต่อท้าย
 ขอพระครุฑลางไปเป็น ๔ อย่าง ข้าพเจ้าเชื่อว่าพอจะคาดเดาได้บ้าง
 แต่ยังไม่มีความรู้ ในเวลานี้พอที่จะคาดเดาให้แน่ใจให้หมด ที่เรียกว่ากาแก้ว
 นั้น เชื่อว่ามาแต่ลังกาข่าแก้ว คือคณะนิกายสังฆลางกา ซึ่งอุปสมบท
 มาจากพระวันรัตนมหาเถร ดังกล่าวมาแล้ว ข้อการาม น่าจะมาแต่
 พวกลังกาวงศ์ที่แปลงมาจากเมืองรามัญ ภาษาที่น่าจะเดาว่าพวกพระ
 สงฆ์ที่เป็นชาวลังกาแท้ ๆ คือเป็นลังกาโดยชาติที่กำเนิด แต่ข้อที่
 อธิบายเรื่องการามภาษาคนไม่สู้จะแน่ใจ กาเดิมนั้นเชื่อว่ามาแต่คำ
 ลังกาเดิม คือพวกพระที่ไปแปลงจากลังกา ซึ่งมาอยู่ในเมืองนครก่อน
 พระนิกายลังกาอันจริงเรียกว่าลังกาเดิม หมายความว่าที่อยู่มาแต่แรก
 มลเหตุที่แยกกันเป็น ๔ กา แลรักษาพระบรมธาตุกันคนละค้ำนั้น
 ข้าพเจ้าเชื่อว่าจะได้ ไม่ผิด ความจริงพวกพระสงฆ์ลังกา หรือพระ
 สงฆ์ไทย มอญ ที่ไปอุปสมบทตามลัทธิลังกามาทางทะเล คงจะมาชน
 แลมาอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน ท่านพวกเหล่านั้นคงมาเกิดรังเกียจ
 กันในข้อวัตรปฏิบัติ แลมาแย่งกันเป็นเจ้าของพระมหาธาตุ ผู้เป็นใหญ่
 ในการปกครองพระราชาณาจักรจึงตัดสินเป็นกลาง ให้มีหน้าที่แย่ง
 กันรักษาพวกละค้ำ ข้อที่รังเกียจแลต่างกันเป็นพวกนั้น จึงเป็น ๔ พวก
 ครั้นภายหลังต่อมา เมื่อรวมนิกายเป็นพวกเดียวกัน ข้อกาต่าง ๆ จึง
 กลายเป็นราชทินนามสำหรับพระครู ตำแหน่งพระครูกาที่กล่าวมานี้ คง
 ถ่ายแบบไปใช้ที่เมืองพัทลุงอีกเมือง ๑ มีทั้ง ๔ กา เมืองไชยามีแต่กา
 แก้วกับการาม ๒ ตำแหน่ง แต่จะถ่ายไปเมื่อไรข้าพเจ้าไม่ทราบ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์กรุงธนบุรี

ครั้งกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก เมื่อปีพุทธศักราช ๓๓๒๘ พ.ศ. ๒๓๓๐
 ครั้งนั้นสงฆ์มณฑลในสยามประเทศยัยเป็นยัย ทั้งที่ถูกพม่าทำอันตราย
 แลที่เกิดรบพุ่งกันเอง ในเวลาที่ไทยคิกจะกลับตั้งเป็นอิสระ ผู้ที่จะคิก
 ตั้งตัวนั้นมิเป็นหลายพวกหลายเหล่า ที่สัจจนพระสังฆราชาเจ้าคณะ
 เมืองสวางคบุรีก็เปนหัวหน้าในพวกหนึ่ง ซึ่งจะคิกกลับตั้งตัวเป็นอิสระ
 เหมือนกัน ไทยต้องรบพุ่งกันเองอยู่หลายปี พระยาวิเชียรปราการ
 (สิน) จึงได้ไชยชนะพวกอื่น ตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี เมื่อพระเจ้า
 กรุงธนบุรีไ้ไปใหญ่ ไม่ปรากฏว่าไ้พระราชาคณะครั้งกรุงเก่ามา
 เป็นสังฆนายกสักองค์เดียว ทั้งที่เทียบสัหาพระภิกษุสงฆ์ซึ่งทรงคุณ
 ธรรมทั่วทุกหนแห่ง พระที่ไ้มาตั้งเป็นสมเด็จพะสังฆราชครั้งกรุง
 ธนบุรีองค์แรก ก็มิก็เปนเพียงพระอาจารย์ค้อยู่วัดประทุม องค์ที่ ๒ ก็
 เปนเพียงพระอาจารย์ค้อยู่วัดพระเจ้าพนัญเชิง พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์
 ในครั้งกรุงเก่า ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีไ้มาเป็นพระราชาคณะ เห็นจะ
 เปนพวกพระครูทางหัวเมืองชายทะเลฝ่ายตะวันออกโดยมาก ด้วยหัว
 เมืองทางนั้นไม่ถูกพม่าข้าศึกกรบกลงไปถึง มีเค้าอยู่องค์ ๑ คือ พระ
 สังฆราช (สิน) องค์ที่ ๓ แต่เดิมเห็นจะเป็นพระครูสุธรรมธีรราช
 มหามุนี ซึ่งในทำเนียบว่าเป็นเจ้าคณะเมืองระยอง พระสังฆราชองค์นี้
 ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร ก็ยังลคยกลงมาเป็นพระธรรม
 ธีรราชมหามุนี ว่าที่พระวันรัตน์ เห็นจะเอนามตำแหน่งเดิมมาไ้

ครั้งกรุงธนบุรี ตามความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้ทรงชวนชาวมาก ในการที่จะตั้งสงฆมณฑลให้คั่นคางตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า ได้ส่งพระราชคณะออกไปเที่ยวชักการสงฆมณฑลตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งเกิดวิปริตครั้งเมื่อเจ้าพระฝางตั้งตัวเป็นใหญ่ แลทำศึกสงครามทั้งเป็นพระนั้น ส่วนพระไทรบุรีก็จะเป็นอันตรายหายสูญไปเสียเป็นอันมาก ในคราวเมื่อเสียกรุงเก่า เพราะเหตุที่พม่าเข้าศึกเอาไฟเผาหัวเมืองชอง ตลอดจนวัดวาอารามได้ละวัน พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทรงชวนชาวสืบแสวงหาพระไทรบุรีมารวบรวมไว้ ปรากฏว่าได้ฉวยมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชข้างใต้มาจากเมืองเหนือข้าง แลให้ลงไปหาถึงกรุงกัมพูชาก็มี ที่หาได้ในหัวเมืองที่ใกล้คงจะมาก แต่เรื่องพระไทรบุรีนั้นมีประหลาดค้อย่น้อย ซึ่งควรจะกล่าวไว้ในที่นี้ ด้วยหนังสือครั้งกรุงเก่ายังเหลืออยู่ที่เมืองเพชรบุรี เสาหาได้เมื่อครั้งตั้งหอพระสมุทวชิรญาณเป็นหอสมุดสำหรับพระนคร ในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์เป็นอันมาก ทั้งหนังสือบรรดแลหนังสือแปลร้อย หนังสือครั้งกรุงเก่าในจำพวกนี้ที่มคักราชแลลายมือเชื่อได้ว่าเป็นหนังสือตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถก็มี พระสงฆ์เมืองเพชรบุรีบอกว่า ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าสืบกันต่อมาว่า เมื่อครั้งพม่ายกกองทัพเข้ามาตั้งเมืองกุกยเมืองปวณ พระสงฆ์เห็นพม่าเที่ยวเผาหัวเมืองตามหัวเมืองรายทางเข้ามา เกรงจะมาเผาถึงที่เมืองเพชรบุรีพระไทรบุรีจะเป็นอันตราย จึงช่วยกันชนหนังสือเข้าไปซ่อนไว้ในถ้ำตามภูเขาที่เมืองเพชรบุรี หนังสือเก่าจึงรอดพ้นอันตรายมาได้

ข้าพเจ้าเห็นว่าข้อนี้จะเป็นความจริง กรุงเก่าไม่มีที่ซุกซ่อนอย่างเมือง
เพชรบุรี หนังสือจึงเป็นอันตราขายมาก แต่เหตุใดจึงไม่รวบรวมหนังสือ
ที่เมืองเพชรบุรีเข้ามาไต่จนถึงรัชกาลที่ ๕ ข้อนี้ข้าพเจ้ายังคิดไม่เห็น

การทำนุบำรุงสงฆมณฑลในครั้งกรุงธนบุรี ยังไม่ทันมั่นคงได้
เท่าใด ก็เกิดวิบัติ เหตุด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาสทำให้
สงฆมณฑลกลบเลือนโถมลงไปอีก ฟังมากล้นเรียบร้อยอย่างเราแล
เห็นอยู่ทุกวันนี้ เริ่มต้นแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ได้ผ่านพิภพทรงประมุขฐานกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๑

ในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เสด็จ
เกลิงถวัลย์ราชสมบัติปราบดาภิเษกนั้น สยามประเทศกำลังอยู่ใน
ระหว่างภัยทั้งฝ่ายพระพุทธรักแรพระราชาณาจักร เกิดแต่เหตุที่
พระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาส ก่อการเคื้อกร้อนจลาจลต่าง ๆ
จนเกิดรบพุ่งกันขึ้นเองในบ้านเมือง ในเวลาที่พม่าข้าศึกต่างประเทศ
กำลังจ้องจะทำอันตราย ฝ่ายพระพุทธรักแรก็เกิดวิบัติผินพาให้เกิด
เคื้อกร้อนขึ้นในสงฆมณฑลถึงน่าทแะด พระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกต้องทรงรับภาระอันเลหนักทั้ง ๒ สถาน ที่จะระงับ
จลาจลแลรักษาความเป็นอิศราภาพของชาวไทยให้พ้นจากภัยอันตราย การ
ส่วนพระราชาณาจักร ซึ่งได้ทรงจัดจะยกไว้ไม่กล่าวด้วยไม่เกี่ยว
แก่หนังสือเรื่องนี้ จะกล่าวแต่ส่วนข้างฝ่ายพระพุทธรักแร พอพระองค์ได้
เสวยราชย์ก็รีบทรงแก้ไขความวิบัติซึ่งได้เกิดขึ้นครั้งกรุงธนบุรีให้กลับ

คืบคองเป็นยด้อย่างเดิม คือกลับทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราชแลพระ
 ราชาคณะ ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีถอดถอนเสียโดยหาความผิดมิได้ ให้
 เป็นตำแหน่งเดิมเป็นต้น แต่ผู้อำนวยการซึ่งพระราชพงศาวดารโดย
 พิจารณาจะแลเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
 ทรงถือโทษแก่เหล่าพระภิกษุสงฆ์ซึ่งประพฤติตามพระพุทธรูปพระเจ้ากรุง
 ธนบุรีให้เกินไปกว่าเหตุ คงจะทรงพระราชดำริเห็นออกอยู่ว่าบรรดาพระ
 ภิกษุสงฆ์ที่ประพฤติผิด ทำไปโดยลุ่มอำนาจแก่ภยากติยิ่งกว่าอย่างอื่น
 แต่ก็มีใ้ทรงจัดการพอแต่ทำให้แล้วไป ใ้เอาเป็นพระราชธุระทำนุบำรุง
 สงฆ์สงฆ์ให้มันคงขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยพระราชานุภาพแห่งพุทธ
 ศาสนูปถัมภกเต็มที ชื่อนี้จะแลเห็นได้ในกฎหมายพระสงฆ์ ซึ่งใ้ทรง
 ตั้งเป็นพระราชบัญญัติในครั้งนั้นปรากฏอยู่เป็นอันมาก นอกจากจัดการ
 สงฆ์สงฆ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังทรงเอาเป็น
 พระราชธุระสถาปนาพระอารามใหญ่น้อย รวบรวมทำสังคายนาพระ
 ไตรปิฎก ด้วยตั้งพระราชพุทธรูปประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็น
 ราชธานีใหม่ ใ้ปรากฏเกียรติยศแลความรุ่งเรืองไปในนานาประเทศ
 ว่าไทยกลับตั้งตัวเป็นอิสระใ้เหมือนกับเมื่อครั้งกรุงเก่าทุก ๆ อย่าง
 เพราะฉะนั้น การคณะสงฆ์ซึ่งจัดในรัชกาลที่ ๓ เชื่อใ้ว่าจัดตามแบบ
 อย่างครั้งกรุงเก่า จะแก้ไขก็แต่เล็กน้อย เช่นเปลี่ยนนามพระธรรม
 โศภน เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายขวา เป็นพระธรรมอุมม์ เพื่อจะมีให้
 พ้องกับพระนามสมเด็จพระสังฆราชจารย์ แลเปลี่ยนนามพระราชาคณะ
 ตำแหน่งพระอุปัชฌาย์ เป็นพระวินัยรักขิต เพื่อจะมีให้พ้องกับนามพระอรหันต์

เป็นต้น แต่นามคณะซึ่งมาเรียกกันในชั้นหลังว่าคณะเหนือคณะใต้นั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เห็นจะเริ่มเรียกในรัชกาลที่ ๑ หรือมีฉนั้นก็ในครั้งกรุงธนบุรี ด้วยพระสงฆ์ฝ่ายอริยวาสจะมีน้อย ไม่พอเป็นคณะหนึ่งต่างหากได้ จึงคงไว้แต่ตำแหน่งพระพุทธานุภาพเจ้าคณะใหญ่ ด้วยมีหน้าที่ต้องตามเสด็จ แลเปลี่ยนตำแหน่งพระญาณสังวรเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอริยวาส เพราะทรงเลื่อมใสในพระอาจารย์สุกวิศาทำหอयरंगเก่า ซึ่งโปรดให้นิมนต์มาทรงสถาปนาเป็นที่พระญาณสังวร อยู่วัดราชสิทธิาราม ด้วยท่านองค์นี้มีเกียรติคุณในทางวิปัสสนาธรรมมาก ตำแหน่งพระญาณไตรโลกซึ่งเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอริยวาสก็เดิม จึงเป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญแต่นั้นมา

ส่วนสมณฐานันดรศักดิ์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระราชาคณะนอกจากสมเด็จพระอริยวงศญาณที่สมเด็จพระสังฆราชขึ้น ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใดในรัชกาลที่ ๑ ข้าพเจ้าพบในหนังสือบางแห่งเรียกสมเด็จพระพนรัตน์ บางแห่งก็เรียกพระพนรัตน์ ยังไม่พบจดหมายเหตุที่แน่นอนพระสังฆนายกที่เป็นที่พระพนรัตน์ ในรัชกาลที่ ๑ มีแต่ ๓ องค์ ถ้าว่าโดยทางสันนิษฐาน ข้าพเจ้าเข้าใจว่า

องค์ที่ ๑ คือพระสังฆราช (ขึ้น) ครั้งกรุงธนบุรี ที่ต้องลดยศลงมาเป็นพระธรรมธีรราชฆานมุนี ว่าที่พนรัตน์นั้น ไม่ได้เป็นสมเด็จ

องค์ที่ ๒ พระพนรัตน์ (สุก) วิคัมหารธาตุ องค์ที่ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลที่ ๑ นั้น แต่เมื่อเป็นพระพนรัตน์จะได้เป็นสมเด็จหรือไม่ได้เป็นไม่แน่ ด้วยหนังสือที่ใดพบเถียงกันอยู่

องค์ที่ ๓ พระพนรัตนวัคพระเชตุพน องค์เห็นจะได้เป็นสมเด็จพระ
 พระพนรัตน ด้วยเมื่อเป็นพระพิมลธรรมครั้งกรุงธนบุรี อยู่ในองค์ ๓
 ซึ่งไม่ยอมถวายบังคมพระเจ้ากรุงธนบุรี แลปรากฏว่า เมื่อสร้าง
 กรุงรัตนโกสินทร แต่เดิมจะสร้างสะพานข้ามข้ามคลองของพระนครทาง
 วัดสระเกศ พระพิมลธรรมองค์นั้นถวายพระพรห้ามว่าเวลามีข้าศึกจะ
 ข้องกันยาก ก็ทรงเชื่อถือ ทูลทวงเคารพนับถืออยู่ แลปรากฏในโคลงของ
 กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ซึ่งเป็นศิษย์ของสมเด็จพระพนรัตน
 องค์นี้ เรียกนามไว้ว่าสมเด็จพระพนรัตน จึงเห็นควรเชื่อได้ว่า พระ
 พนรัตนวัคพระเชตุพนนั้นได้เป็นสมเด็จพระในรัชกาลที่ ๓ องค์ ๓

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๒

ในรัชกาลที่ ๒ ส่วนการคณะไม่ปรากฏว่าได้มีการเปลี่ยนแปลง
 อย่างไร แต่ได้จัดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญอันหนึ่ง คือแก้ไขวิธี
 สอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรที่เป็นขานเรียน แต่ครั้งกรุงศรี
 อโยธยามากำหนดขานเรียนเป็น ๓ ชั้น เรียกว่าขานเรียนเอกชั้น ๑ ขานเรียน
 โทชั้น ๑ ขานเรียนตรีชั้น ๑ ได้ยินว่าวิธีสอบอย่างเดิมนั้น พระภิกษุ
 สามเณรรูปใดเข้าสอบความรู้พระไตรปิฎก แลแปลพระสูตรได้ ใดไป
 ขานเรียนตรี ถ้าแปลได้ทั้งพระสูตรแลพระวินัย ใดไปขานเรียนโท ถ้า
 แลแปลได้ทั้งพระสูตรพระวินัยพระปรมัตถ์ นับว่าเป็นขานเรียนเอกดังนี้
 ถึงในรัชกาลที่ ๒ เห็นจะเป็นในสมัยเมื่อสมเด็จพระสังฆราช มี เป็น
 มหาสังฆปริณายก (ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๕๙ จน พ.ศ. ๒๓๖๒) โปรดฯ
 ให้แก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรม โดยประสงค์จะกวัดข้นให้มีความรู้

ยิ่งขึ้นกว่าบาเรียนแต่ก่อน จึงกำหนดวิธีสอบเป็น ๘ ประโยค ใครสอบ
ได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงนับว่าเป็นบาเรียน เรียกตามลำดับชั้นว่า
เป็นบาเรียน ๓ ประโยค ๔ ประโยคขึ้นไปจนบาเรียน ๘ ประโยค ชั้นที่
สังเกตมีอยู่ในจดหมายเหตุเก่า เช่นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จี
วติประยุรวงศ์ เป็นบาเรียนในรัชกาลที่ ๒ เรียกกันว่า เป็นบาเรียนเอก
เห็นจะเป็นเพราะแปลอย่างเดิม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ฉิม วัค
มหาธาตุ ซึ่งเลื่องลือกันว่าหนังสือคัมภีร์ ที่เป็นบาเรียนในรัชกาลที่ ๒
เรียกกันว่าบาเรียน ๘ ประโยค เห็นจะเป็นเพราะสอบเมื่อครั้งหลักศุกร
ใหม่แล้ว บาเรียนที่จัดเป็น ๘ ประโยคดังกล่าวมา มีอัตราเทียบด้วย
ชั้นบาเรียนอย่างเก่า อัตราที่เทียบนั้นกล่าวกันต่าง ๆ แต่ข้าพเจ้า
เข้าใจว่าบาเรียน ๓ ประโยคจัดเป็นบาเรียนตรี บาเรียน ๔ ประโยค
๕ ประโยค ๖ ประโยค จัดเป็นบาเรียนโท บาเรียน ๗ ประโยค ๘ ประโยค
๘ ประโยค จัดเป็นบาเรียนเอก ที่เข้าใจอย่างนั้นเพราะบาเรียน ๓ ประโยค
ไม่มีนิตยภัตร ตั้งแต่ ๔ ประโยคขึ้นไปจึงมีนิตยภัตร แลบาเรียน
๗ ประโยคเรียกกันว่าเอก ส. คือ เอกสามัญ บาเรียน ๘ ประโยคเรียก
กันว่าเอก ม. คือ เอกมณีนิมา บาเรียน ๘ ประโยคเรียกว่าเอกอุ. คือ
เอกอุคม เป็นลำดับกันดังนี้

ส่วนสมณศักดิ์นั้น ทราบว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงตั้งสมเด็จพระ
พระราชาคณะพิเศษ ๒ องค์ คือ พระพนรัตน์ (มี) วัดราชบูรณะยก
ขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ (เมื่อก่อนเป็นสมเด็จพระสังฆราช) องค์ ๑
ทรงสถาปนาพระญาณสังวร (สุข) วัดราชสิทธิ (คือที่เรียกกันว่า

สังฆราชไก่อ่เถื่อน) ขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวรวิภังค ๑ แต่ที่แปลก
ในทางสมณศักดิ์มีขึ้นเป็นแบบในรัชกาลที่ ๒ อย่าง ๑ คือที่ทรงตั้งพระ
เจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าวสุกรี (คือ กรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ)
เป็นพระองค์เจ้าพระราชาคณะ เป็นคราวแรกที่ปรากฏว่าเจ้านายได้เป็น
พระราชาคณะในกรุงรัตนโกสินทร หรือจะถึงตลอดครั้งกรุงเก่าด้วย
เข้าไป ด้วยตามความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารครั้งกรุงเก่า
เจ้านายที่ทรงผนวชอยู่นาน ๆ มีแต่ ๔ พระองค์ คือ

๑ พระศรีศิลา ที่ได้ครองราชสมบัติปรากฏพระนามว่าพระเจ้า
ทรงธรรมนั้น ตามหนังสือพระราชพงศาวดารว่ามีได้เป็นเจ้ามาแต่ก่อน
แต่อาศรัยนามที่เรียกว่าพระศรีศิลา นามนี้เป็นนามเจ้า จึงทำให้เข้าใจว่า
จะเป็นเชื้อพระวงศ์ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งออกทรงผนวชอยู่
จึงได้ราชสมบัติ ถ้าความจริงเป็นเช่นนั้น พระศรีศิลาเป็นเจ้านาย
พระองค์แรกที่ได้ทรงผนวชอยู่นาน

๒ เจ้าฟ้าตรัสน้อย พระราชโอรสสมเด็จพระเพทราชาพระองค์ ๑

๓ พระองค์เจ้าขุนนาค พระเจ้าลูกเธอในสมเด็จพระเจ้าเสือ
พระองค์ ๑

๔ เจ้าฟ้านเรนทร พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าท้ายสระพระองค์ ๑

ทั้ง ๓ พระองค์ข้างหลังนี้ ทรงผนวชอยู่นานตลอดพระชนมายุ
แต่ไม่ปรากฏว่าได้ทรงสมณศักดิ์อย่างใด

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๓

ในรัชกาลที่ ๓ ส่วนการคณะ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ในจังหวัดกรุงเทพ โดยมากเข้าเป็นคณะ ๓ ต่างหาก เรียกว่าคณะกลางขึ้นในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส แต่ยังเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน คณะใหญ่จึงเป็น ๔ คณะ คือคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี (ซึ่งยังคงมีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะ) มาแต่บัดนั้นแลในรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้ทรงทำนุบำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมมีความรู้เจริญขึ้นกว่ารัชกาลก่อนๆ ประกอบด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ พระองค์หาพระเหตุยใ้ในการศึกษาธรรมวินัยในพระศาสนามาก จนได้เสด็จเข้าแปลพระไตรปิฎก เป็นครั้งแรกที่เจ้านายในราชตระกูลได้ไปเฝ้าเรียนที่ปรากฏมาในพระราชพงศาวดาร แลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นในรัชกาลที่ ๓ นั้น แต่วัดธรรมยุติกนิกายโดยมากอยู่ในกรุงเทพ พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจึงขึ้นในคณะกลาง ยังมีได้แยกออกเป็นคณะ ๓ ต่างหาก

ส่วนสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่าได้ทรงตั้งพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลก ซึ่งเป็นพระบรมราชากรมวาจาจารย์ เป็นสมเด็จพระราชาคณะพิเศษองค์ ๑ แต่เจ้านายที่ทรงผนวชอยู่จนเป็นพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓ มีหลายพระองค์ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นพระราชาคณะมีสมณศักดิ์เสมอชั้นเจ้าคณะ

รอง กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ยังเป็นพระองค์เจ้าฤกษ์
แลหม่อมเจ้ารอง ในกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ ซึ่งแปลพระปริยัติธรรม
ได้เป็นบาลีเรียนอีกองค์ ๓ ก็ได้เป็นพระราชอาคันในรัชกาลที่ ๓

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริช้ในการ
การสร้างแลปฏิสังขรณ์พระอาราม แลทรงอุทิศทุนแนะนำให้พระราชวงศ
นวงศ์แลข้าราชการ ช่วยกันสร้างแลปฏิสังขรณ์พระอาราม เพื่อจะให้
พระนครรัตนโกสินทรสมบูรณด้วยเจดีย์สถานเหมือนกับกรุงศรีอยุธยาเก่า
วัดวาที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ทุกวันนี้ ทั้งวัดหลวงแลวัดราษฎร์ เป็นวัด
ที่สถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ ๓ มากกว่ารัชกาลอื่น ๆ จำนวนพระภิกษุ
สามเณรที่มีอยู่ในรัชกาลนั้นก็มากกว่ารัชกาลอื่น ๆ แต่การที่จะบำรุง
การเล่าเรียนพระปริยัติธรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมอบหมายให้เป็นพระราชธุระของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัว การเล่าเรียนจึงเจริญมาก

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๔

ในปลายรัชกาลที่ ๓ ตำแหน่งสังฆปริณายกว่างทั้งที่สมเด็จพระ
สังฆราชแลพระพนรัตน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรง
แสดงพระราชดำริเห็นว่า จะทรงตั้งพระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ เปน
สมเด็จพระสังฆราช ยังหาได้ทันทรงตั้งไม่ก็เสด็จสวรรคตสิ้นรัชกาลที่ ๓

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พระราชดำริเห็นว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เปนพระเจ้ายรมวงศ์เธอ
ผู้ใหญ่ ทรงคุณธรรมยิ่งกว่าสงฆนายกอื่น ๆ จึงโปรดให้ตั้งพระราช

พินิจมหาสมณุตตมาภิเษก สถาปนาพระเกียรติยศกรมหมื่นนุชิตชิโนรส
 ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส เป็นประธานแก่สงฆ์บวรวิ
 ทว์พระราชอาณาจักร ทรงตั้งพระพิมลธรรม (อู่) ขึ้นเป็นสมเด็จพระ
 อริยวงศาสดาญาณ อนุโลมตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ มิได้เป็น
 สมเด็จพระสังฆราช นอกจากนั้นทรงตั้งพระธรรมมุนี (เซ่ง) วัดอรุณ
 ราชวรารามเป็นสมเด็จพระวันรัตน์เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ องค์ ๑ พระพุท
 ทาจารย์ (สน) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสี
 องค์ ๑ ยกพระพุทธรโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมลีโลก ขึ้นเป็นสมเด็จ
 พระพุทธรโฆษาจารย์ที่เจ้าคณะกลาง มาอยู่วัดมหาธาตุองค์ ๑ ต่อมาทรง
 สถาปนาพระเกียรติยศพระองค์เจ้าฤกษ์ขึ้นเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร
 ตำแหน่งอนุนายก รองแก่กรมสมเด็จพระปรมาธิบดี ๑ ลงมาอีกพระ
 องค์ ๑ ตำแหน่งพระราชาคณะที่ไต่ยกขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะใน
 คราวนั้น จึงได้ไปเป็นสมเด็จพระราชาคณะต่อ ๆ มา

ที่ว่าสมเด็จพระพุทธรโฆษาจารย์ (ฉิม) เป็นเจ้าคณะกลางนั้น
 เพราะปรากฏในจดหมายเหตุอาลักษณ์ เมื่อครั้งตั้งสมเด็จพระราชาคณะ
 คราวนั้น ซึ่งจะเถียงไม่ได้ แต่ตามความที่ได้ทราบ การบังคับบัญชา
 ว่ากล่าวคณะกลาง เห็นจะอยู่แต่ที่วัดพระเชตุพน แม้เมื่อกรมสมเด็จพระ
 ปรมาธิบดี ๑ สิ้นพระชนม์แล้ว คณะกลางก็ยังขึ้นในพระอัฐิกรมสมเด็จพระ
 ปรมาธิบดี ๑ มีถาบันกรมพระอัฐิบังคับบัญชาว่ากล่าวตลอดมาจน

รัชกาลที่ ๕ ส่วนคณะธรรมยุติกานั้น แม้ได้โปรดให้กรมสมเด็จพระ
ปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นใหญ่มาแต่แรก ก็ยังคงขึ้นอยู่ในคณะกลาง
ไม่ได้แยกออกเป็นคณะ ๑ ต่างหากตลอดรัชกาลที่ ๕

ส่วนสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๕ ที่มีแบบแผนแปลกขึ้นกับรัชกาล
แต่ก่อน นอกจากที่กล่าวมาแล้ว คือทรงตั้งทำเนียบราชทินนามสำหรับ
หม่อมเจ้าพระราชาคณะ คือหม่อมเจ้าศีลวาลังการเป็นต้น แลราช
ทินนามหม่อมราชวงศ์ที่เป็นพระครู ราชทินนามพระราชาคณะตำแหน่ง
นามฉายาของพระภิกษุ เช่นพระอมวโรภิกขิต พระสังกิจจานุ เป็นต้น
ก็เห็นจะมีขึ้นในรัชกาลที่ ๕

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๕

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
สถาปนาพระเกียรติยศกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทรวิชัย พระบรมราชโอรส
จารย์ ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ แม้
ตำแหน่งถาวรศักดิ์คงอยู่ตามเดิม ควรเข้าใจว่าเทียบที่มหาสังฆ
ปริณายก เพราะไม่ได้ทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ แต่การคณะ
สงฆ์คงเป็นอย่างเดิมมา จนปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ เมื่อสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับกรม เป็นกรมหมื่น
วชิรญาณวโรรส โปรดให้มีสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองคณะธรรมยุติกา
มีสมณศักดิ์ตำแหน่งนั้นขึ้นเป็นครั้งแรก จึงควรเข้าใจว่า ทั้งคณะธรรม
ยุติกาในคราวนั้นเป็นครั้งแรก ต่อมาเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ โปรดให้
ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก เลื่อนกรมพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงสมณศักดิ์เป็นมหาสังฆปริณายกทั่วพระราชอาณาจักร เหมือนกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส (แต่เจ้ากรมเป็นพระยา ครั้งกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรสนั้น เจ้ากรมเป็นแต่พระ จึงได้ปรากฏพระนามเรียกกันต่อมาว่า สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) แลทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกาวัย ในคราวนั้นโปรดให้เลื่อนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ส.) วัดราชประดิษฐ์ ซึ่งเป็นพระบรมราชกรรมวาจาจารย์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ เหมือนอย่างสมเด็จพระอริยวงศ์ (อ.) วัดอภัยนเรศ ๑ ครั้นกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์สิ้นพระชนม์แล้ว จึงทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ส.) เป็นสมเด็จพระสังฆราชสืบตามตำแหน่งสมณศักดิ์ เมื่อมีมะเสง พ.ศ. ๒๔๓๖ แลโปรดให้พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกาทรงถานานุกิจกิจอย่างอนุปริณายก เหมือนกับที่กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ได้เคยทรงมาแต่ก่อน

เมื่อมีมะเฝิบ พ.ศ. ๒๔๓๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้ทรงย้ายคณะสงฆ์คราว ๑ คือ นอกจากคณะเหนือคณะใต้ซึ่งคงอยู่ตามเดิม ให้แยกคณะกลางซึ่งขึ้นพระอัฐิกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรสออกเป็นคณะ ๑ ต่างหาก ให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (คือหม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ ทัก ซึ่งเป็นอธิบดีสังฆวิเทศคุณ) เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง ยกตำแหน่งพระพรหมมุนี ซึ่ง

เสมอชั้นธรรมมาแต่ก่อน ขึ้นเป็นตำแหน่งหิรัญบัฏ เป็นเจ้าคณะรอง
 คณะกลาง ทั้งตำแหน่งเจ้าคณะรอง คณะธรรมยุติก ให้มีราชทินนาม
 จาฤกในหิรัญบัฏว่า พระสาสนโสภณ ทั้งตำแหน่งพระอุยาฬิ (ซึ่งเป็น
 ตำแหน่งพระราชาคณะสามัญแต่ครั้งกรุงเก่า) เติมสร้อยว่าคุณูปมา
 หารย์ เป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสี โดยทรงพระราชดำริเห็นว่า
 นามพระอุยาฬินี้มีเกียรติยศสำคัญในพงศาวดาร ด้วยได้ไปประณิฐาน
 พระสงฆ์อุยาฬิวงศ์ในลังกาทวีป นอกจากตำแหน่งชั้นสูงที่กล่าวมานี้
 ได้โปรดให้จัดระเบียบพระราชาคณะผู้ใหญ่ คือ ชั้นธรรมตำแหน่งเกิ
 มคงมีแต่พระธรรมเจดีย์ พระธรรมไตรโลก ยกตำแหน่งพระธรรมโกษา
 ซึ่งแต่เดิมเป็นพระราชาคณะสามัญ ขึ้นเป็นชั้นธรรมตำแหน่ง ๑ ทั้ง
 ตำแหน่งพระธรรมปาโมกข์ขึ้นใหม่อีกตำแหน่ง ๑ ชั้นเทพ ตำแหน่ง
 เกิมคงมีอยู่แต่ พระเทพกวี พระเทพโมลี พระเทพมนี ทรงตั้ง
 ตำแหน่งพระเทพเมธี ขึ้นแทนตำแหน่งพระโพธิวงศ ซึ่งเลื่อนขึ้นไปเป็น
 เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี ชั้นราชแต่เดิมเป็นแต่พระราชาคณะสามัญ
 เลื่อนขึ้นเป็นชั้นพระราชาคณะผู้ใหญ่รองแต่เทพลงมา คือ พระราชกวี
 พระราชโมลี พระราชมนี พระราชเมธี

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมือง ซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นว่า
 แต่เดิมเป็นตำแหน่งพระสังฆราชานั้น มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ใช้นามว่า สังฆปาโมกข์ เทียบยศ
 เท่าพระครูโดยมาก แม้บางเมืองถ้าทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะ ก็ให้
 ราชทินนามตามสมณศักดิ์ในกรุงเทพฯ มีแปลกอยู่แต่เจ้าคณะใหญ่

กรุงเก่าเป็นตำแหน่งพระธรรมราชา มาแต่ครั้งตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ เห็นจะเอาแบบในทำเนียบครั้งสุโขทัยมาตั้ง เพราะกรุงเก่าเป็นราชธานีเดิมเหมือนกับกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีเดิมในครั้งกรุงเก่า ส่วนพระครูสังฆราชาที่ประจำเมืองหลายเมืองแลพระครูเจ้าคณะใหญ่ เมืองใดที่ไม่มีราชทินนามประจำตำแหน่งอยู่ในทำเนียบ ก็ให้มีราชทินนามทั่วไป แยกทุกเมืองในรัชกาลที่ ๕

ครั้นต่อมาในรัตนโกสินทรศก ๓๒๓ พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรดให้ตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ขึ้นเพื่อความตามพระราชบัญญัตินั้น ในมาตรา ๓ ว่า ไม่เกี่ยวกับวินัยสงฆ์ กิจแลสิทธิเฉพาะในวินัยใด ให้สังฆนายกนิกายนั้นบังคับบัญชาว่ากล่าวต่อไปตามเดิม ในมาตรา ๔ ยกตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่ทั้ง ๔ คือคณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกา คณะกลาง แลพระราชคณะซึ่งเป็นเจ้าคณะรองทั้ง ๔ คณะนั้นเป็นพระมหาเถรที่ทรงปฤกษาในการพระศาสนา แลการปกครองสงฆ์มณฑลทั่วไป ให้พระมหาเถรทั้ง ๔ ตำแหน่งนี้ประชุมกันเป็นเถรสมาคม ตัดสินกิจในส่วนพระศาสนาสิทธิขาด ส่วนการปกครองสงฆ์วิธีที่ ได้จัดวางแบบอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร คือ มีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง แลอธิการหมวด บังคับบัญชาสงฆ์มณฑล ในมณฑล ในเมือง แลอำเภอ ตำบล ขึ้นต่อกันโดยลำดับ แลกำหนดหน้าที่อธิการวัด แลกิจการที่จะรักษาประโยชน์ของพระศาสนา ของสงฆ์วิธี ตลอดจนของพระอารามไว้ โดยพิสดาร

ในพระราชบัญญัตินี้ ตามถาบันศักดิ์ที่กำหนดไว้ เจ้าคณะ
มณฑลเป็นตำแหน่งพระราชาคณะ ตั้งถาบันนุกรมได้ ๖ รูป คือ พระครุ
ปลัด ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระสังฆรักษ์ ๑ พระ
สมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑ เจ้าคณะเมือง เป็นพระราชาคณะหรือพระครุ
ตั้งถาบันนุกรมได้ ๕ คือ พระปลัด ๑ พระวินัยธร ๑ พระวินัยธรรม ๑
พระสมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑ เจ้าคณะแขวง โดยปรกติมีสมณศักดิ์เป็น
พระครุ ตั้งถาบันนุกรมได้ ๒ รูป คือ พระสมุห์รูป ๑ พระใบฎีการูป ๑
ถ้าได้รับพระราชทานสัญญาบัตรมีราชทินนาม ตั้งถาบันนุกรมตำแหน่ง
ปลัดได้อีกรูป ๑ ในจังหวัดกรุงเทพ ฯ มีพระราชาคณะเป็นผู้กำกับแขวง
และมีผู้ช่วยตามสมควร

อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๕ นั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระสงฆ์
นิกายฝ่ายเหนือ คือ พระญวน พระจีน มีมากขึ้น จึงพระราชทาน
สมณฐานันดรศักดิ์แก่พระซึ่งเป็นหัวหน้าทั้ง ๒ นิกายนั้น นิกายญวน ผู้
เป็นหัวหน้าตำแหน่งเป็นพระครุ รองลงมาเป็นปลัด รองปลัด และผู้ช่วย
สองตำแหน่งข้างหลังนี้เทียบทำนองสมุห์ใบฎีกา แต่พระราชทานสัญญา
บัตรมีราชทินนามทุกตำแหน่ง นิกายฝ่ายจีน หัวหน้าเป็นตำแหน่ง
พระอาจารย์ รองลงมาเป็นผู้ช่วย มีสัญญาบัตรแลราชทินนามเหมือนกัน
พระสงฆ์ฝ่ายญวนแลจีนนี้ เกือบขึ้นกรมท่าซ้าย ภายหลังจึงย้ายมาขึ้น
กระทรวงธรรมการในรัชกาลที่ ๕

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลปัจจุบัน

มาถึรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๘ พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณคณาภิเษกเถลิงพระเกียรติยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวรโธสมเด็จพระบรมราชาธิบายารย ธิ่นเป้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา วชิรญาณวรโธส ตำแหน่งสมเด็จพระมหาสมณะ เป้นมหาสังฆปริณายกทั่วทั้งพระราชอาณาจักร แลเป้นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกาคับ แลพระราชทานพระบรมราชาณาญาติให้สมเด็จพระมหาสมณะ ทรงจักรเยียบสมณศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ เป้นดังนี้ คือ แยกสมณศักดิ์ ธิ่นเป้นฝ่ายฐานันดร คือ ยศ แลฝ่ายตำแหน่ง คือ หน้าที่ออกเป้นข้างละแพน

ส่วนฐานันดร จักลาคับดังนี้

๑	สมเด็จพระมหาสมณะ	พระอุปัชฌาย์ในชั้นนี้
๒	สมเด็จพระราชาคณะ	
๓	พระราชาคณะ ชั้นหิรัญบัฏ	
๔	พระราชาคณะชั้นธรรม	
๕	พระราชาคณะชั้นเทพ	ทั้งฝ่ายบาเรียน ทั้งฝ่ายสมณะ
๖	พระราชาคณะชั้นราช	
๗	พระราชาคณะชั้นสามัญ	
		ทั้งฝ่ายยก

๘ (ก) พระครู พัตยอกพน
เยียรบับเยียร

(ข) พระครู พัตพคตาลพน
กำมหยบกชนเอก

(ค) พระบาเรียน ๘ ประโยค

๙ (ก) พระครู พัตพคตาลพน
กำมหยบกชนโท

(ข) พระบาเรียน ๘ ประโยค

๑๐ (ก) พระครู พัตพคตาลพน
กำมหยบกชนตร

(ข) พระบาเรียน ๘ ประโยค

๑๑ พระครู พัตพคตาลพน
เยียรบับเยียร

๑๒ พระครูพัตพคตาลพนแพรเยียร

๑๓ (ก) พระครูพัตพคตาลพน
ลักทลบกชนเอก

(ข) พระบาเรียน ๖ ประโยค

ใต้แก่งสงฆาโมกข์หัวเมือง

ถือเอาพระครุมนิตยภัตร ๓๒ บาท
เป็นเกณฑ์

ถือเอาพระครุมนิตยภัตร ๘ บาท
เป็นเกณฑ์

ถือเอาพระครุมนิตยภัตร ๖ บาท
เป็นเกณฑ์

ใต้แก่งเจ้าคณะรองหัวเมือง

ใต้แก่งเจ้าคณะแขวงมืราชทิน

ใต้แก่งพระครูปลัดไม่มีชื่อ

๑๔ (ก) พระครูพิทักษ์ตาลพน
สักหลาดปักขันโท

ใต้แก่พระครูวินัยธร พระครูวินัย
ฉรรวม

(ข) พระบาเรียน ๕ ประโยค

๑๕ (ก) พระครูพิทักษ์ตาลพน
สักหลาดปักขันตร

ใต้แก่พระครูคู่สวด

(ข) พระบาเรียน ๔ ประโยค

๑๖ (ก) พระปลัดพิทักษ์ตาลพน
เยียรบับเยียบ

ใต้แก่ปลัดของพระราชาคณะสามัญ
ทุกชั้น

(ข) พระบาเรียน ๓ ประโยค

๒ ประโยค (รามัญ)

๑๗ (ก) พระครูพิทักษ์นางพน
สักหลาดปัก

ใต้แก่พระครูองค์สวด แลพระ
ครูสังฆ

(ข) พระอาจารย์พดพนแพรบปัก
เลื่อม

ใต้แก่พระผู้อุปการโรงเรียนหนังสือ
ไทย

๑๘ (ก) พระครูพิทักษ์นางพนอติ
คัลลิตเยียบ

ใต้แก่พระครูเจ้าคณะแขวงไม่มีราช
ทินนาม แลพระครูสมุห์ พระครู
ใบฎีกา

(ข) พระธรรมาสน์พัตถ์หน้านาง พนักถลกละเย็บ	ใต้แก่พระสมุห์ พระใหญ่กา
๓๙ (ก) พระธรรมาสน์พัตถ์ พัตถ์	ใต้แก่พระธรรมาสน์ของพระครู เจ้าคณะหัวเมือง
(ข) เจ้าอธิการ	ใต้แก่เจ้าคณะหมวดหัวเมือง
(ค) พระอุปัชฌายะ	ใต้แก่พระอุปัชฌายะไม่มีสมณศักดิ์ อื่น
๔๐ พระอธิการ	ใต้แก่เจ้าอาวาส ไม่มีสมณศักดิ์ อื่น
๔๑ พระพิธีธรรม	

ส่วนตำแหน่ง จัดเป็นลำดับดังนี้

- ๑ สกลสังฆปริณายก
- ๒ มหาสังฆนายก หรือเจ้าคณะใหญ่
- ๓ สังฆนายก หรือเจ้าคณะรอง

ฝ่ายบริหาร	ฝ่ายปริยัติ
๔ เจ้าคณะมณฑล	คณาจารย์เอก
๕ รองเจ้าคณะมณฑล	
๖ เจ้าคณะเมือง (เจ้าคณะแขวง ในกรุงเทพ ฯ แลปลัดคณะนี้ ในชั้นนี้)	คณาจารย์โท
๗ รองเจ้าคณะเมือง	
๘ เจ้าคณะแขวง (เจ้าคณะหมวด ในกรุงเทพ ฯ นัยในชั้นนี้)	คณาจารย์ตรี
๙ รองเจ้าคณะแขวง	
๓๐ เจ้าอาวาส	อาจารย์ใหญ่
๓๑ รองเจ้าอาวาส	อาจารย์รอง

